

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ // LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
// Folklife and Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΠΟ ΦΩΣ
ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING
STORY

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

Thessaloniki
Folklife and Ethnological
Museum of Macedonia-Thrace
31 October 2011-11 June 2012

**ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΠΟ ΦΩΣ
ΣΤΟ ΦΩΣ**

**LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING STORY**

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
//Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΧΟΡΗΓΟΣ // SPONSOR

Έκδοση Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
Edition of Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ISBN: 978-960-87188-2-1

Copyright:

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης

Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου ή των φωτογραφιών του βιβλίου χωρίς έγγραφη άδεια.

No part of this publication may be reprinted, reproduced or transmitted without written permission.

Σχεδιασμός & παραγωγή καταλόγου: LTH advertising

Catalogue designed & produced by: LTH advertising

Σχεδιασμός εξωφύλλου: LTH advertising, Akron Aoton

Cover design: LTH advertising, Akron Aoton

Φωτογραφίες εξωφύλλου: Γιάννης Παπανικολάου

Cover photographs: Giannis Papanikolaou

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING STORY

Κατάλογος Έκθεσης
// Exhibition Catalogue

Επιστημονική επιμέλεια: Ιωάννης Κ. Μότσιανος, Ελένη Μπίντση
Edited by: Ioannis Motsianos, Eleni Bintsi

Θεσσαλονίκη, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 31 Οκτωβρίου 2011 - 11 Ιουνίου 2012
Thessaloniki, Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace, 31 October 2011 - 11 June 2012

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
//Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
THESSALONIKI

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
//Museum of Byzantine Culture

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2011//THESSALONIKI 2011

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Οργάνωση

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Διοικητικό Συμβούλιο του ΛΕΜΜ-Θ

Τακτικά μέλη

Μαριάννα Βιλδιρίδη-Χατζητόλιου, Πρόεδρος /
Αστέριος Λουκάς, Αντιπρόεδρος /
Μαρία Σαλωνίδου, Ταμίας / Ιωάννης Τσούτσας /
Απόστολος Βεΐζαδής / Ελένη Μανιού / Νικόλαος Αλεξάκης

Αναπληρωματικά μέλη

Ευφροσύνη Ρούπα / Γεώργιος Χαλβατζάκης /
Αλεξάνδρα Καλαϊτζόγλου / Παύλος Αθανασιάδης /
Μαρία Παπακωνσταντίνου / Ελένη Κασιμιτζίκη /
Αλέξανδρος Μπακαίμης

Γενική εποπτεία - συντονισμός εργασιών

Φωτεινή Οικονομίδου-Μπότσιου,
προϊσταμένη Διεύθυνσης ΛΕΜΜ-Θ

Μουσειολογική μελέτη

Ιωάννης Μότσιανος, αρχαιολόγος - μουσειολόγος ΜΒΠ
Ελένη Μπίντση, αρχαιολόγος - μουσειολόγος ΛΕΜΜ-Θ
Ζήσης Σκαμπάλης, αρχιτέκτων ΛΕΜΜ-Θ

Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός

Ζήσης Σκαμπάλης

Επιστημονικοί Συνεργάτες

Μαρία Σάρδη, αρχαιολόγος / Δωρίνα Μουλλού, αρχαιολόγος
/ Αναστασία Λουδάρου, αρχαιολόγος / Ευφροσύνη Ρούπα,
ιστορικός εφαρμοσμένων τεχνών & ντιζάιν / Παναγιώτης Ι.
Σκαλτσής, αν. καθηγητής θεολογίας ΑΠΘ / Στρατής Ψάλτου,
θρησκευολόγος - κοινωνικός ανθρωπολόγος

Φωτογραφίες

Γιάννης Παπανικολάου, φωτογράφος / Ιωάννης Μότσιανος /
Καλλιόπη Στάρα / Παύλος Ανδριόπουλος

Σχέδια

Χρυσούλα Μαλλιά / Χρήστος Χίτσιος / Ζήσης Σκαμπάλης

Φωτισμός

Ιωάννης Ηλιάδης, δρ. ηλεκτρολόγος μηχανικός

Μεταφράσεις

Ιουλία Τσολακίδου

Φωτιστική διαδραστική εγκατάσταση

ομάδα Beforelight

Θέατρο Σκιών

Χρήστος Στανίσσης

Γραφιστικός Σχεδιασμός

Χριστίνα Παυλίδου, Άκρον Άωτον

Ψηφιακές εκτυπώσεις

Κώστας Λιόλιος, Resolution

Organization

Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
Museum of Byzantine Culture

Board of Trustees of FEMM-Th

Regular members

Marianna Vildiridi-Hatzitoliou, chairwoman /
Asterios Loukas, vice-chairman / Maria Salonidou, treasurer /
Ioannis Tsoutsas / Apostolos Veizades /
Eleni Maniou / Nikolaos Alexakis

Deputy members

Efrossini Roupa / Georgios Halvatzakis /
Alexandra Kalaitzoglou / Pavlos Athanassiadis /
Maria Papakonstantinou / Eleni Kasimitziki /
Alexandros Bakaimis

Supervision and coordination

Foteini Oikonomidou-Botsiou,
Director of the FEMM-Th

Museological study

Ioannis Motsianos, archaeologist - museologist, MBC
Eleni Bintsi, archaeologist - museologist, FEMM-Th
Zissis Skambalis, architect FEMM-Th

Architectural design

Zissis Skambalis

Scientific Consultants

Maria Sardi, archaeologist / Dorina Moullou, archaeologist /
Anastasia Loudarou, archaeologist / Efrossini Roupa, historian
of applied arts and design / Panayiotis I. Skaltsis, associate
professor, School of Theology ATh / Stratis Psaltou, theologian
- social anthropologist

Photographs

Giannis Papanikolaou, photographer / Ioannis Motsianos /
Kalliopi Stara / Pavlos Andriopoulos

Drawings

Chrissoula Mallia / Christos Chitsios / Zissis Skambalis

Lighting

Dr. Ioannis Iliades, electrical engineer

Translation

Juliette Tsolakidis

Lighting interactive installation

Beforelight, light art and design group

Shadow Theatre

Christos Stanissis

Graphic design

Christina Pavlidou, Akron Aoton

Digital printing

Kostas Liolios, Resolution

// CONTRIBUTORS TO THE EXHIBITION

Συντήρηση εκθεμάτων

Βασιλική Κωστοπούλου / Κυριάκος Μαθιός / Μαγδαληνή Μουρατίδου / Λάζαρος Αποκατανίδης, συντηρητές ΜΒΠ
Ευαγγελία Μίχου / Άννυ Μανίκα, συντηρήτριες 9^{ης} ΕΒΑ

Ψυλουργικές Εργασίες

Εμμανουήλ Μακρυδάκης / Θωμάς Κύδας

Ηλεκτρολογικές εργασίες

Μπέλιος - Παπαδημητρίου Ο.Ε.

Ακρυλικά φύλλα

Τόλιας Κουτιανούδης

Μεταλλικές κατασκευές

Ιωάννης Εξηντάρης

Χρωματισμοί

Δήμητρα Αλεξάκη / Χαράλαμπος Ανθόπουλος

Διοικητική και Γραμματειακή υποστήριξη

Αριστέα Κορακάκη / Ιωάννα Αμίτσα / Πολυξένη Αθανασιάδου /
Μαρία Δεβετζάκη / Άρτεμις Αντωνιάδου / Σοφία Χρυσουλίδου /
Χρυσούλα Γούδα / Ρένα Φραγκιαδάκη

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

ομάδα Beforelight / Γιώργος Αδαμίδης, αρχαιολόγος -
μουσειολόγος / Βάλια Αμοιρίδου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος
/ Ανθή Θάνου, αφηγήτρια παραμυθιών / Χρήστος Στανίσης,
καραγκιοζοπαίκτης

Φύλαξη χώρου

Γεώργιος Πολίτης / Διονύσης Πλατιώτης / Ελένη Μηδικάνη /
Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ ΜΕ ΕΚΘΕΜΑΤΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΚΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο
Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης
Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης - Μπενάκη
Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος
Λαογραφικό Μουσείο Αρχοντικού Τοσίτσα - Μέτσοβο
Κέντρο Διάδοσης Επιστημών & Μουσείο Τεχνολογίας - Νόησις
και ιδιώτες συλλέκτες

Conservation of artefacts

Vassiliki Kostopoulou / Kyriakos Mathios / Magdalini Mouratidou /
Lazaros Apokatanidis, conservators of MBC / Evangelia Mihou /
Anny Manika, conservators of 9th Ephorate of Byzantine Antiquities

Carpentry

Emmanouel Makrydakis / Thomas Kydas

Electrical work

Belios - Papademetriou Co

Plexiglass

Tolias Koutianoudis

Metal constructions

Ioannis Exintaris

Painting

Demetra Alexaki / Charalambos Anthopoulos

Administrative and secretarial support

Aristea Korakaki / Ioanna Amitsa / Polyxeni Athanasiadou /
Maria Devetzaki / Artemis Antoniadou / Sofia Chryssoulidou /
Chryssoula Gouda / Rena Fragiadaki

Educational Programmes

Beforelight / Giorgos Adamides, archaeologist - museologist /
Valia Amoiridou, archaeologist - museologist / Anthi Thanou,
storyteller / Christos Stanissis, shadow theatre performer

Security services

Georgios Politis / Dionissios Platiotis / Eleni Midikani /
Konstantinos Emmanouilidis

LENDERS TO THE EXHIBITION

Archaeological Museum of Thessaloniki
16th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
27th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
7th Ephorate of Byzantine Antiquities
9th Ephorate of Byzantine Antiquities
10th Ephorate of Byzantine Antiquities
Byzantine and Christian Museum
Greek Folk Art Museum
Islamic art collections of the Benaki Museum
Jewish Museum of Greece
Folklore Museum of Metsovo - Tossitsas Foundation
Science Center and Technology Museum "Noesis"
and private collectors

χορηγός// main sponsor

χορηγία μεταφοράς αντικειμένων
//transportation sponsorship

χορηγία συστημάτων φωτισμού
// lighting systems sponsorship

Θεσσαλονίκη
 Λαογραφικό & Εθνολογικό
 Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
 31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

Thessaloniki
Folklife & Ethnological
Museum of Macedonia-Thrace
31 October 2011-11 June 2012

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δωρίνα Μουλλού, Αρχαιολόγος, Δρ Αρχαιολογίας
Φραγκίσκος Β. Τοπαλής, Καθηγητής Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα
Ιωάννης Μότσιανος, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος ΜΒΠ, Δρ Αρχαιολογίας
Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, Δρ Αρχαιολογίας, ΜΑ Μουσειολογίας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
Πέλλη Μάστορα, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Ιωάννης Ηλιάδης, Δρ Ηλεκτρολόγος Μηχανικός, 12^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Καβάλα
Γεώργιος Βελένης, Ομότιμος καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σταύρος Ζαχαριάδης, Αρχαιολόγος
Σταυρούλα Τζεβρένη, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Στέλλα Βασιλειάδου, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Ευαγγελία Αγγέλου, Αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
Μαρία Χειμωνοπούλου, Αρχαιολόγος, 11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Βέροια
Μαρία Καμενίδου, Αρχαιολόγος, 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πολύγυρος
Στρατής Ψάλτου, υπ. διδ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη
Παναγιώτης Ι. Σκαλτσής, Αν. Καθηγητής Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αναστασία Λουδάρου, Αρχαιολόγος, MSc., υπ. διδ. Αρχαίας Ιστορίας - Α.Π.Θ. Ειδική ερευνήτρια Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος
Μαρία Σάρδη, Ιστορικός Τέχνης, υπ. διδ. του Παν/μίου του Λονδίνου, Συνεργάτης Μουσείου Μπενάκη
Πασχάλης Ανδρούδης, Δρ Αρχαιολογίας, Αρχιτέκτων, Αναστηλωτής
Ελένη Μπίντση, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
Ευδοκία Μηλιατζίδου-Ιωάννου, Δρ Λαογραφίας
Καλλιόπη Στάρα, Δρ Λαογραφίας, MSc Οικολογίας
Ευφροσύνη Ρούπα, Ιστορικός Εφαρμοσμένων Τεχνών και Ντιζαϊν
Αλέξανδρος Γ. Παπάζογλου, Αρχιτέκτων Μηχανικός
Beforelight (Ελίζα Αλεξανδροπούλου, Δήμητρα Αλουτζανίδου, Χριστίνα Αμπατζίδου,
Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, Κέλλυ Εφραιμίδου, Δημήτρης Θεοχαρούδης, Μαρία Λαζαρίδου,
Βασίλης Ντόβρος, Ειρήνη Στείρου)

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΛΗΜΜΑΤΩΝ

A. K.	Αναστασία Κουτσουδάκη	H. Z.	Ηλέκτρα Ζωγράφου
A. Λ.	Αναστασία Λουδάρου	I. M.	Ιωάννης Μότσιανος
A. M.	Αριστοτέλης Μέντζος	K. T.	Κωνσταντίνος Τάνης
A. N.	Ασπασία Ντίνα	M. K.	Μαρία Καμενίδου
A. X.A.	Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας	M. Σ.	Μαρία Σάρδη
B. Π.	Βαρβάρα Παπαδοπούλου	M. X.	Μαρία Χειμωνοπούλου
B. Πολ.	Βάσω Πολυζώη	N. Z.	Νικόλαος Ζήκος
B. X.	Βασιλική Χατζηπαραδείση	Ξ. Γ.	Ξένια Γρηγοριάδου
E. A.	Ευαγγελία Αγγέλου	Π. K.	Παναγιώτης Καμπάνης
E. M.	Ελεονώρα Μέλλιου	Σ. Β.	Στέλλα Βασιλειάδου
E. M.-I.	Ευδοκία Μηλιατζίδου-Ιωάννου	Σ. Γ.	Σοφία Γερογιώργη
E. Μπ.	Ελένη Μπίντση	Σ. Z.	Σταύρος Ζαχαριάδης
E. Π.-Τ.	Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή	Σ. T.	Σταυρούλα Τζεβρένη
E. Π.	Ελένη Παπαθωμά	Φ. K.	Φλώρα Καραγιάννη
Z. M.	Ζανέτ Μπαττίου	X. M.-M.	Χριστίνα Μέρη-Μπούρμπεκ

Αγγλική μετάφραση: Janet Koniordos

Επιμέλεια διορθώσεων: Ξενοφών Μονίαρος

Επιμέλεια αγγλικής μετάφρασης: Karen Garnett

Φωτογράφοι αντικειμένων καταλόγου

Γιάννης Παπανικολάου

Ηλίας Γεωργουλέας (αρ. κατ. 52, 55, 57, 68, 69)

Βασίλης Τσώνης (αρ. κατ. 213-216, 219, 221, 222)

CONTRIBUTORS TO THE CATALOGUE

AUTHORS OF INTRODUCTORY ARTICLES

Dorina Moullou, Archaeologist, PhD Archaeology
Fragiskos V. Topalis, Professor, National Technical University, Athens
Ioannis Motsianos, PhD Archaeology, MA Museology, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Anastasios Ch. Antonaras, PhD Archaeology, MA Museology, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Pelli Mastora, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Ioannis Iliades, EngD, Electrical Engineer, 12th Ephorate of Byzantine Antiquities
Georgios Velenis, Emeritus Professor, Aristotle University, Thessaloniki
Stavros Zachariadis, MA Archaeology
Stavroula Tzevreni, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Stella Vassiliadou, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Evangelia Angelkou, Archaeologist, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Maria Cheimonopoulou, MA Archaeology, 11th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Maria Kamenidou, Archaeologist, 10th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Stratis Psaltou, PhD cand. in Social Anthropology and History, Aegean University, Mytiline
Panayiotis I. Skaltsis, Associate Professor, Aristotle University, Thessaloniki
Anastasia Loudarou, Archaeologist, MSc., PhD cand. in Ancient History - AUn, Researcher of the Jewish Museum of Greece
Maria Sardi, Art Historian, PhD candidate, University of London, UK, Consultant, Benaki Museum, Athens
Paschalis Androudīs, PhD Archaeology, Architect, Restorer
Eleni Bintsi, Archaeologist, MA Museology, Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
Evdokia Miliatzidou-Ioannou, PhD Ethnography
Kalliopi Stara, PhD Ethnography, MSc Ecology
Efrosyne Roupa, Historian of Applied Arts and Design
Alexandros G. Papazoglou, Architect-Engineer
Beforelight (Eliza Alexandropoulou, Dimitra Aloutzanidou, Christina Ampatzidou, Konstantina Evangelou, Kelly Efraimidou, Dimitris Theocharoudis, Maria Lazaridou, Vassilis Dovros, Irini Steirou)

AUTHORS OF CATALOGUE ENTRIES

A. K.	Anastassia Koutsoudaki	H. Z.	Helektra Zografou
A. L.	Anastasia Loudarou	I. M.	Ioannis Motsianos
A. M.	Aristotelis Mentzos	K. T.	Konstantinos Tanis
A. N.	Aspassia Ntina	M. K.	Maria Kamenidou
A. Ch.A.	Anastassios Ch. Antonaras	M. S.	Maria Sardi
B. P.	Barbara Papadopoulou	M. Ch.	Maria Cheimonopoulou
V. P.	Vasso Polyzoi	N. Z.	Nikolaos Zikos
V. Ch.	Vassiliki Chatziparadissi	X. G.	Xenia Grigoriadou
E. A.	Evangelia Angelkou	P. K.	Panayiotis Kambanis
E. M.	Eleonora Melliou	S. V.	Stella Vassiliadou
E. M-I.	Evdokia Miliatzidou-Ioannou	S. G.	Sofia Gerogiorgi
E. B.	Eleni Bintsi	S. Z.	Stavros Zachariadis
E. P-T.	Evaggelia Papatheofanous-Tsouri	S. T.	Stavroula Tzevreni
E. P.	Eleni Papathoma	F. K.	Flora Karagianni
Z. B.	Zanet Battinou	Ch. M.-B.	Christina Meri-Burbeck

English translation: Janet Koniordos

Proof editing: Xenophon Moniaros

English translation editor: Karen Garnett

Photographers of catalogue objects

Giannis Papanikolaou

Ilias Georgouleas (cat. nos 52, 55, 57, 68, 69)

Vasilis Tsonis (cat. nos 213-216, 219, 221, 222)

Περιεχόμενα

- 18 ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΒΙΛΔΙΡΙΔΗ-ΧΑΤΖΗΤΟΛΙΟΥ
Πρόλογος Προέδρου Δ.Σ. Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
- 22 ΦΩΤΕΙΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ-ΜΠΟΤΣΙΟΥ
Πρόλογος προϊσταμένης διεύθυνσης Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
- 28 ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ-ΚΑΠΕΛΩΝΗ
Πρόλογος διευθύντριας Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
- 30 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
Το σκεπτικό οργάνωσης του καταλόγου της Έκθεσης
- 34 ΖΗΣΗΣ ΣΚΑΜΠΑΛΗΣ
Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της Έκθεσης

I. Ο τεχνητός φωτισμός στην αρχαιότητα

- 45 Η αφή της φωτιάς και ο φωτισμός στην αρχαιότητα / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ
- 58 Φωτίζοντας το παρελθόν: μετρήσεις της απόδοσης φωτιστικών μέσων / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Β. ΤΟΠΑΛΗΣ
- 64 Παράδειγμα φωτισμού χώρου από την Ελλάδα των κλασικών χρόνων / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Β. ΤΟΠΑΛΗΣ
- 67 Πήλινα λυχνάρια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας
(κατάλογος αρ. 1-12)

II. Ο τεχνητός φωτισμός στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους

- 79 Αφή της φωτιάς στο Βυζάντιο / ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 90 Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο / ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 126 Παραγωγή γυάλινων φωτιστικών σωμάτων στην παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη / ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
- 129 Περὶ ύλης, σχήματος και λειτουργίας των φωτιστικών με αφορμή απεικονίσεις τους σε μνημεία της ύστερης αρχαιότητας / ΠΕΛΛΗ ΜΑΣΤΟΡΑ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 139 Φωτιστικό εξωτερικού χώρου σε τοιχογραφία του Ναού της Αγ. Αικατερίνης Θεσσαλονίκης / ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛΙΑΔΗΣ
- 142 Φωτιστικά μέσα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων
(κατάλογος αρ. 13-75)
- Ανασκαφικά σύνολα φωτιστικών μέσων της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της**
- 183 Λυχνάρια από την Αγορά Θεσσαλονίκης / ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ
(κατάλογος αρ. 76-124)
- 211 Λυχνάρια από την τάφρο των δυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης / ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΖΕΒΡΕΝΗ
(κατάλογος αρ. 125-152)
- 228 Λυχνάρια από την ανασκαφή του Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II / ΣΤΕΛΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ,
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΖΕΒΡΕΝΗ
(κατάλογος αρ. 153-164)

Contents

- MARIANNA VILDIRIDI-HATZITOLIOU
19 Foreword by the Chairwoman of the Board of the Trustees of the Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
- FOTEINI OIKONOMIDOU-BOTSIU
23 Foreword by the Head of the Directorate of the Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
- SUSANNA CHOULIA-KAPELONI
29 Foreword by the Director of the Museum of Byzantine Culture
- IOANNIS MOTSIANOS
31 The thinking behind the organisation of the Exhibition Catalogue
- ZISSIS SKAMBALIS
35 Architectural planning of the Exhibition
- I. Artificial lighting in Antiquity**
- 45 Lighting the fire and illumination in Antiquity / DORINA MOULLOU
- 58 Illuminating the past: measuring the efficiency of means of lighting / DORINA MOULLOU, FRAGISKOS V. TOPALIS
- 64 An example of room lighting from Classical Greece / DORINA MOULLOU, FRAGISKOS V. TOPALIS
- 67 *Clay lamps of the Graeco-Roman Antiquity*
(Catalogue nos 1-12)
- II. Artificial lighting in Byzantine and Post - Byzantine period**
- 79 Lighting the fire in Byzantium / IOANNIS MOTSIANOS
- 90 Artificial lighting during Byzantine and Post-Byzantine period / IOANNIS MOTSIANOS
- 126 Production of glass lamps in Early Christian Thessaloniki / ANASTASIOS Ch. ANTONARAS
- 129 Concerning the material, shape and functioning of lighting devices, prompted by depictions on monuments from Late Antiquity / PELLI MASTORA, IOANNIS MOTSIANOS
- 139 Exterior lighting device in the wall painting of the Hagia Aikaterini in Thessaloniki / IOANNIS ILIADES
- 142 *Lighting devices of the Byzantine and Post-Byzantine period*
(Catalogue nos 13-75)
- Excavation sets of lighting devices of Late Antiquity and the Byzantine period from Thessaloniki and the surrounding region**
- 183 Lamps from Thessaloniki's Agora / GEORGIOS VELENIS, STAVROS ZACHARIADIS
(Catalogue nos 76-124)
- 211 Lamps from the moat outside Thessaloniki's western walls / STAVROULA TZEVENI
(Catalogue nos 125-152)
- 228 Lamps from the rescue excavation of the new main water supply system in Thessaloniki (Agogos Idrefsis II) / STELLA VASSILIADOU, STAVROULA TZEVENI
(Catalogue nos 153-164)

Περιεχόμενα

237 Αντικείμενα φωτισμού από το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Πιερίας / ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΓΓΕΛΚΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
(Φωτιστικά μέσα από ανασκαφές στην Πιερία: κατάλογος αρ. 165-201)

254 Λυχνάρια από ανασκαφές στη Χαλκιδική / ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΕΝΙΔΟΥ
(κατάλογος αρ. 202-208)

III. Το φως στον χριστιανικό, μουσουλμανικό και εβραϊκό κόσμο

261 Η κατανόηση του εαυτού μέσα από τα θρησκευτικά σημαίνοντα του φωτός / ΣΤΡΑΤΗΣ ΨΑΛΤΟΥ

266 Ο φωτισμός του Ναού στη χριστιανική λειτουργική παράδοση / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗΣ

277 Ιερά σκεύη φωτισμού στην εβραϊκή θρησκεία και παράδοση / ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΟΥΔΑΡΟΥ

283 Φωτιστικά μέσα από τον εβραϊκό κόσμο
(κατάλογος αρ. 209-215)

286 Ο φωτισμός στον ισλαμικό κόσμο / ΜΑΡΙΑ ΣΑΡΔΗ

299 Ισλαμικά φωτιστικά από τον ελλαδικό χώρο / ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

303 Φωτιστικά μέσα στον κόσμο του Ισλάμ
(κατάλογος αρ. 216-225)

IV. Ο τεχνητός φωτισμός στα νεότερα χρόνια

311 Ο τεχνητός φωτισμός των νεότερων χρόνων μέσα από τα αντικείμενα της συλλογής του ΛΕΜΜ-Θ / ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΝΤΣΗ

326 Τα φωτιστικά μέσα στους νεότερους χρόνους. Οι εκφάνσεις τους στον εκκλησιαστικό και κοσμικό βίο / ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ

330 Μακρινά δαδιά, ταπεινά λυχνάρια / ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΤΑΡΑ

333 Φωτιστικά αντικείμενα νεότερων χρόνων
(κατάλογος αρ. 226-345)

418 Συστήματα και σώματα φωτισμού στη Θεσσαλονίκη, 1880-1950 / ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΟΥΠΑ

435 Φωτιστικά μέσα του 20^{ού} αι.
(κατάλογος αρ. 346-351)

437 Η συμβολή του μηχανικού Γεωργίου Ηλία Παπάζογλου στον δημόσιο ηλεκτροφωτισμό της Θεσσαλονίκης από το 1928 έως το 1934 / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

V. Σύγχρονος φωτισμός

443 Το φως από την καθημερινότητα στην τέχνη / BEFORELIGHT, LIGHT ART AND DESIGN GROUP

446 Βιβλιογραφία

Contents

237 Lighting devices from the episcopal complex at Louloudies Pierias / EVANGELIA ANGELKOU, MARIA CHEIMONOPOULOU
(*Lighting devices from excavations in Pieria: catalogue nos 165-201*)

254 Lamps from excavations in Chalkidiki / MARIA KAMENIDOU
(*Catalogue nos 202-208*)

III. Light in the Christian, Islamic and Jewish worlds

261 Understanding the self through the religious signifiers of light / STRATIS PSALTOU

266 The illumination of the Church in the Christian liturgical tradition / PANAGIOTIS I. SKALTSIS

277 Sacred lamps in Judaism and Jewish tradition / ANASTASIA LOUDAROU

283 *Lighting devices from the Jewish world*
(*Catalogue nos 209-215*)

286 Lighting in the Islamic world / MARIA SARDI

299 Islamic lighting devices from Greek regions / PASCHALIS ANDROUDIS

303 *Lighting devices from the Islamic world*
(*Catalogue nos 216-225*)

IV. Lighting in Modern Times

311 Artificial lighting through the artefacts of the FEMM-Th collection / ELENI BINTSI

326 Means of lighting in Modern Times. Their manifestations in ecclesiastical and secular life / EVDOKIA MILIATZIDOU-IOANNOU

330 Lofty pines, hidden lamps / KALLIOPI STARA

333 *Lighting artefacts of recent years*
(*Catalogue nos 226-345*)

418 Lighting systems and lamps in Thessaloniki, 1880-1950 / EFROSYNE ROUPA

435 *Lighting devices of the 20th c.*
(*Catalogue nos 346-351*)

437 George Ilias Papazoglou and his contribution to Thessaloniki's municipal lighting system, 1928-1934 / ALEXANDROS G. PAPAZOGLOU

V. Contemporary lighting

443 Light from everyday life in art / BEFORELIGHT, LIGHT ART AND DESIGN GROUP

446 **Bibliography**

Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο

// Artificial lighting during Byzantine and Post-Byzantine period

Ιωάννης Μότσιανος // Ioannis Motsianos

Βυζάντιο ή βυζαντινή αυτοκρατορία είναι το συμβατικό όνομα του μεσαιωνικού πολυεθνικού, κυρίως ελληνόφωνου και χριστιανικού κράτους, που έζησε για περισσότερα από χίλια χρόνια. Θεωρείται ότι τα χρονικά όρια του εκτείνονται από το 324 ή το 330, την ίδρυση ή τα εγκαίνια αντίστοιχα της Κωνσταντινούπολης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο ή από το 395 έτος κατά το οποίο η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μοιράστηκε στους γιους του Θεοδοσίου Α΄ έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, το 1453¹. Η πτώση της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας έθεσε τέλος στη ζωή του Βυζαντίου ως κρατικής οντότητας. Ωστόσο, αυτή η βίαιη τομή υπήρξε η έναρξη ενός νέου κεφαλαίου στην ιστορία του ελλαδικού χώρου, της μεταβυζαντινής περιόδου, μιας εποχής που διήρκεσε περίπου τέσσερις αιώνες και χαρακτηρίζεται από την επιβίωση της βυζαντινής κληρονομιάς στους υπόδουλους Έλληνες με καταληκτική της ημερομηνία το 1821 όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση.

Στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο ο τεχνητός φωτισμός –δηλαδή, το αποτέλεσμα της ανθρώπινης προσπάθειας να υποκαταστήσει τον φυσικό φωτισμό, με τη δημιουργία κατάλληλων μέσων, προκειμένου να υπάρχει ή να παρέχεται φως στα αντικείμενα ή στον περιβάλλοντα χώρο (εικ. 1)– χαρακτηρίζεται από την ταύτισή του με τη φωτιά και μάλιστα με μία από τις βασικές ιδιότητές της, το φωτιστικόν². Ο Ιωάννης Φιλόπονος, φιλόσοφος του 6^{ου} αι. μ.Χ., επισήμανε ότι: «φῶς δὲ οὐδέτερος ἢ φωτιά»³. Το γεγονός ότι το φως θεωρείται η λέξη από την οποία προέρχεται η φωτιά⁴, καθώς και η ερμηνεία της φωτιάς ως ταυτόχρονης παραγωγής θερμότητας και φωτός μέσω της γρήγορης καύσης εύφλεκτου υλικού⁵ δηλώνουν με τον πλέον άμεσο τρόπο την άρρηκτη σχέση της φωτιάς με το φωτισμό.

Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σήμερα που ζούμε στην εποχή του ηλεκτρισμού, στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, όπως άλλωστε και έως τα τέλη του 19^{ου} αι., ο τε-

Byzantium, or the Byzantine Empire, is the conventional name of the multiethnic, primarily Greek-speaking and Christian, medieval state that existed for more than one thousand years. Its origin is taken as 324 (or 330), when Constantine I founded his city of Constantinople, or alternatively 395, when the Roman Empire was divided among the sons of Theodosius I; and it came to an end in 1453, when Constantinople was captured by the Ottomans¹. With this event the Byzantine Empire ceased to exist as a state entity; but that same violent rupture marked the beginning of a new chapter in the history of the Greek world: the Post-Byzantine period, during which the Byzantine heritage survives among the enslaved Greeks even

1. Απεικόνιση μονόξυλων δάδων, πυρσού και φαναριού, τοιχογραφία 14^{ου} αι., Άγιος Νικόλαος Ορφανός, Θεσσαλονίκη (Μπακιρτζής 2003, εικ. 41).

1. Representation of solid-wood brands, torch and lantern, fresco, 14th c., Church of Hagios Nicholas Orphanos, Thessaloniki (Μπακιρτζής 2003, fig. 41).

¹ ODB, τ. 1, λ. *Byzantium*, 344-345. Για τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του Βυζαντίου, τα χρονικά του όρια, τις σημαντικές τομές και τη μετεξέλιξη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε Βυζαντινή, βλ. Mango 2008. Για τα γεωγραφικά όρια σε διάφορες χρονικές στιγμές βλ. Cormack, Vassilaki 2008, 20-23.

² Λεοντίου πρεσβυτέρου, *Λόγος εις την άγιαν πεντηκοστήν*, στ. 269-271.

³ Ιωάννης Φιλόπονος, *Περί διαφόρων τόνων*, 5, Φ, 18.2, λ. φῶς.

⁴ Μπαμπινιώτης 1998, 1942, λ. φωτιά.

⁵ Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, λ. φωτιά.

¹ ODB, vol. 1, 344-345, s.v. "*Byzantium*". For the particular characteristics of Byzantium, its beginning and end, its major divisions and the evolution of the Roman Empire into the Byzantine, see Mango 2008. For its geographical boundaries at different times, see Cormack, Vassilaki 2008, 20-23.

12), (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 259).

Η ιδιότητα των πυρσών να εξακολουθούν να καίνε και να φωτίζουν ακόμη και με αντίξοες καιρικές συνθήκες τούς καθιστούσε ιδανικό φωτιστικό μέσο κατά τις μετακινήσεις στο ύπαιθρο, τις τελετές λαμπαδηφορίας, τον φωτισμό ημιυπαίθρων χώρων. Επίσης ήταν κατάλληλο φωτιστικό μέσο για καθημερινές δραστηριότητες, όπως το νυχτερινό ψάρεμα (εικ. 8), και το κυνήγι με τη βοήθεια πυρσών για τον εκφοβισμό των θηραμάτων, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε τοιχογραφία κυνηγετικής σκηνής στο *Qusayr 'Amra* στην Ιορδανία (περ. 661-750)⁴¹. Οι πυρσοί χρησιμοποιήθηκαν επίσης σε φάρους, φωτιστικά σήματα, στρατιωτικές τακτικές και φυσικά και ως φορείς φωτιάς. Καθώς στην πλειονότητά τους εξέπεμπαν έντονο καπνό και ανέδιδαν δυσάρεστη οσμή μόνο ορισμένοι τύποι πυρσών αξιοποιούνταν κατά περίπτωση για τον φωτισμό των ταπεινότερων νοικοκυριών⁴².

Κεριά

Μετεξέλιξη των πυρσών αποτέλεσαν τα κεριά, τόσο αυτά από ζωικό λίπος όσο και τα μελισσοκέρια⁴³. Η κύρια διαφορά στην τεχνολογία του πυρσού και του κεριού ήταν η σχέση της διαμέτρου του φιτιλιού και του καύσιμου υλικού που το περιέβαλε. Κατά συνέπεια ήταν διαφορετικός και ο τρόπος καύσης τους. Ενώ στον πυρσό η καύσιμη ύλη καιγόταν άμεσα, στο κεριό η φλόγα έκαιγε γύρω από το φιτίλι, έλιωνε το κεριό και το λιωμένο κεριό τροφοδοτούσε τη φλόγα. Έτσι το καύσιμο υλικό αναλωνόταν πιο αργά από όσο καιγόταν στον πυρσό με αποτέλεσμα τα κεριά να φωτίζουν για περισσότερο χρόνο⁴⁴.

Φαίνεται ότι ένας από τους σημαντικότερους λόγους καθιέρωσης των κεριών υπήρξε η ανάγκη προσαρμογής των τελετών λαμπαδηφορίας του ελληνορωμαϊκού κόσμου στα χριστιανικά συμφραζόμενα, καθώς και η μετεξέλιξη τελετών του ρωμαϊκού κόσμου, στις οποίες χρησιμοποιούνταν κεριά, σε αντίστοιχες χριστιανικές. Κατά την προσαρμογή αυτή έγινε επιτακτική η ανάγκη αντικατάστασης των πυρσών, που εξέπεμπαν πολύ καπνό και απωθητική οσμή, με τα λιγότερο καπνογόνα και με ευχάριστη οσμή μελισσόκερα. Αυτό συνέβη γιατί, ενώ στον ελληνορωμαϊκό κόσμο οι τελετές λαμπαδηφορίας

belled as a fishing lamp in the Museum of Cherson³⁷ (fig. 9) and another, also interpreted as a fishing lamp, from the ancient port of Dor, in modern-day Israel (fig. 10), that were used like the torch depicted in a miniature in the 11th-century codex *gr. Z. 479, f. 59r* of the *Biblioteca Marciana*³⁸ and described as a φανός (*phanos*) (fig. 11).

The “firebasket” type of refillable torch for steady use is admirably described by Hesychius as “...a grille upon which, in the middle of the rooms, wood and torchwood were burned for light”³⁹. Similarly, Eustathius of Thessalonica speaks of supports for firebrands, that is, blazing lengths of dry wood that burned with a smokeless flame and were used to light a room⁴⁰. These descriptions bring to mind the brackets used to hold torches in more recent times (fig. 12) (see in the present volume cat. no. 259).

The fact that torches were not easily extinguished but continued to burn and cast their light even in the worst weather made them ideally suited to movement in the countryside, to torchlight ceremonies, to the illumination of semi-outdoor areas, to nighttime activities like night-fishing (fig. 8), and to the kind of hunt where blazing brands were used to flush out the prey, as in the scene depicted in a wall-painting at *Qusayr 'Amra*, Jordan (ca. 661-750)⁴¹. They were also used in lighthouses, signal beacons, military tactics and as a means of transporting fire. Since most of them gave off thick smoke and emitted an unpleasant smell, only some types were used as sources of light in humbler households⁴².

Candles

Candles made of tallow (rendered animal fat) or beeswax were a refinement of the torch⁴³, the chief difference lying in the relative proportions of the wick and the envelope of combustible material. This meant that torches and candles burned in different ways: in the torch the fuel burned directly, whereas in the candle the flame burning around the wick melted the wax and fed on the vapours of liquefied wax drawn up into the wick, so that the combustible material was consumed more slowly than in the case of the torch and candles thus burned for a longer time⁴⁴.

12. Δαδοστάτης με φλεγόμενες δάδες, ΛΕΜΜ-Θ, αρ. ευρ. 79.3.10 (φωτ. Γ. Παπανικολάου).

12. Brandstand with flaming brands, ΛΕΜΜ-Θ, inv. no. 79.3.10 (photo G. Papanikolaou).

⁴¹ Vibert-Guigüe, Bisheh 2007, πιν. 36.

⁴² Για τις χρήσεις των πυρσών βλ. αναλυτικά, στο Μότσιανος 2011, 58-67.

⁴³ Για το θέμα αυτό, βλ. Μότσιανος 2011, 82-83.

⁴⁴ Seidel 1996, 24.

³⁷ I am grateful to Dimitra Bakirtzi for the information and the sketch.

³⁸ Hetherington, Forman 1982, 79.

³⁹ Hesychios, *Lexikon*, 268.1-3, s.v. “λαμπτήρ”.

⁴⁰ Eustathius, *Commentarii ad Odysseam*, 2, 181.28-29: “ἐφ’ ὧν δᾶδες κείμεναι κατὰ δόρπον ἀνάπτονται, ἢ ξύλα ξηρὰ διὰ τὸ ἄκαπνον, ἢ καὶ ἄμφω ἀναμιξί...”.

⁴¹ Vibert-Guigüe, Bisheh 2007, pl. 36.

⁴² For the uses of torches, see in detail Μότσιανος 2011, 58-67.

⁴³ Μότσιανος 2011, 82-83.

⁴⁴ Seidel 1996, 24.

πραγματοποιούνταν έξω από τους ναούς, στον χριστιανικό κόσμο οι περισσότερες ιεροτελεστίες τελούνταν στο εσωτερικό τους⁴⁵. Φαίνεται ότι στη μέση (843-1204) και ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453) η εξασφάλιση της απαραίτητης ποσότητας μελισσόκερου άρχισε να αποτελεί μία από τις κύριες μέριμνες των χριστιανικών ναών και των μοναστηριών με αποτέλεσμα η χρήση των κεριών να γίνει ακόμη μεγαλύτερη, όπως μαρτυρά η ύπαρξη οργανωμένων κηροπωλείων γύρω από τους ναούς, όπως για παράδειγμα αυτόν της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης⁴⁶. Στη Θεσσαλονίκη ο Ονησιφόρος, ο *παραμονάριος*⁴⁷ στον ναό του Αγίου Δημητρίου, που έσβηνε τα κεριά πριν να καούν και πουλούσε το μελισσόκερο, πίστευε ότι αυτό ήταν επίσης για το καλό του αγίου Δημητρίου, πιθανώς γιατί το κηροπωλείο στο οποίο πωλούσε το κεριό ανήκε στη βασιλική του αγίου⁴⁸. Φαίνεται πως και κατά την παλαιολόγια περίοδο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ανθούσε η παραγωγή μελισσόκερου, καθώς πληροφορούμαστε ότι υπήρχαν εξαγωγές κεριού από τη πόλη⁴⁹, για παράδειγμα προς την Πίζα⁵⁰.

Από έμμεσες πληροφορίες εικάζουμε ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν διάφορες μέθοδοι για την παρασκευή κεριών⁵¹.

- Με εμβάπτιση (εικ. 13)⁵²

Στη διαδικασία αυτή τα φιτίλια είτε μεμονωμένα είτε πολλά μαζί, προσαρμοσμένα σε ειδικές κατασκευές, εμβαπτιζόνταν στο λωμένο κεριό όσες φορές απαιτούνταν ώστε να αποκτήσουν τον κατάλληλο όγκο και να γίνουν κεριά.

- Με περίχυση⁵³ ή χύτευση (εικ. 14)⁵⁴

Από τους γάντζους κρεμούσαν φιτίλια, τα οποία περιέχουν διαδοχικά με λωμένο κεριό, ώσπου να αποκτήσουν το επιθυμητό πάχος⁵⁵. Το περίσσευμα μαζεύεται σε σκεύος το οποίο στα πρόσφατα χρόνια ονομαζόταν *καπέλλο*⁵⁶ προφανώς λόγω του

One of the main reasons for the prevalence of candles appears to have been the need to adapt the torchlight ceremonies of the Graeco-Roman world to a Christian context, as the Roman festivals in which they were used were converted into Christian ones. In the process it became imperative to replace the smoky, smelly torches with cleaner-burning, sweet-smelling wax candles, for in the Christian world most rituals took place inside the churches, whereas in the Graeco-Roman world cult ceremonies were performed outside the temples⁴⁵. In the Middle (843-1204) and Late Byzantine period (1204-1453) it seems that ensuring an adequate supply of beeswax became one of the main concerns of the Christian churches and monasteries, with the result that the use of candles became even more widespread, as shown by the chandlers' shops that sprang up around the churches, as for example in the case of Hagia Sophia in Constantinople⁴⁶. In Thessaloniki, Onesiphorus, the *paramonarius*⁴⁷ of the basilica of St Demetrius, who extinguished the candles before they burned out and sold the wax recovered from them, believed that this was also for the benefit of the saint, because the chandlery to which he sold the wax belonged to the church⁴⁸. The production of beeswax appears to have flourished in Thessaloniki in the Palaeologan period, for we are told that the city exported wax⁴⁹, for example to Pisa⁵⁰.

Indirect evidence suggests that in Byzantium candles were made in various ways⁵¹.

- By dipping (fig. 13)⁵²

In this process wicks were dipped –singly or, for certain special types of candle, in clusters– into the molten wax as many times as necessary to produce the desired thickness.

- By pouring⁵³ or casting (fig. 14)⁵⁴

Molten wax was poured over wicks sus-

13.

14.

13. Κατασκευή κεριών με εμβάπτιση (περιοδικό *Φωτογράφος*, τ. 38).

14. Κατασκευή κεριών με περίχυση (Diderot, D'Alembert 1763, *Deuxième partie, cirier*, πίν. I).

13. Candle-making by dipping (magazine *Φωτογράφος*, vol. 38)

14. Candle-making by pouring (Diderot, D'Alembert 1763, *Deuxième partie, cirier*, pl. I).

⁴⁵ Μότσιανος 2011, 87-91.

⁴⁶ Συνεχ. Θεοφάνους, 377.9-11; *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, 112, XI.1; Dagron 2002, 461.

⁴⁷ Το αξίωμα του *παραμοναρίου* ή *προσμοναρίου* είχε ο κληρικός, ο οποίος κατά τη διάρκεια της νύχτας παρέμενε στον ναό επιφορτισμένος με την ασφάλεια και τη φροντίδα του, βλ. *ODB* 3, 1739, λ. *προσμονάριος*.

⁴⁸ Bakirtzis 2007, 100 και σημ. 65.

⁴⁹ Jacoby 2003, 105.

⁵⁰ Evans 1936, 203.

⁵¹ Βλ. σχετικά Forbes 1966 VI, 138; Ditchfield 2007, 157; Μαμαλούκος 2000, 254.

⁵² Βλ. και Μουσιώνη 2000, εικ. 3, 4.

⁵³ Για τη διαδικασία αυτή στη Δυτική Ευρώπη του 18^{ου}-19^{ου} αι., βλ. Péclet 1827, 76-77.

⁵⁴ Vincent 2004, εικ. 15.

⁵⁵ Μαμαλούκος 2000, 255.

⁵⁶ Σπέης 1995, 146.

⁴⁵ Μότσιανος 2011, 87-91.

⁴⁶ Theophanes Continuatus, 377.9-11; *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, 112, XI.1; Dagron 2002, 461.

⁴⁷ A cleric appointed to serve as the caretaker of a church or monastery during the night. See *ODB* 3, 1739, s.v. "Prosmonarios".

⁴⁸ Bakirtzis 2007, 100 and note 65.

⁴⁹ Jacoby 2003, 105.

⁵⁰ Evans 1936, 203.

⁵¹ See in this regard Forbes 1966 VI, 138; Ditchfield 2007, 157; Μαμαλούκος 2000, 254.

⁵² Μουσιώνη 2000, figs 3, 4.

⁵³ For this process in Western Europe in the 18th-19th c., see Péclet 1827, 76-77.

⁵⁴ Vincent 2004, fig. 15.

σχήματός του. Καθώς εκτελούσαν αυτή τη διαδικασία το πρώτο στρώμα του κεριού σκληραίνει και έτσι μπορούσαν να συνεχίσουν έως ότου δινόταν στο κεριό το επιθυμητό πάχος⁵⁷.

Έμμεση μαρτυρία για τη χρήση της εμβάπτισης ή της περιχύσης στο Βυζάντιο αποτελεί η λεπτομέρεια στην τοιχογραφία με θέμα την Κοίμηση του αγίου Νικολάου στη μονή Αγίου Δημητρίου, Markov Manastir κοντά στην πόλη των Σκοπίων⁵⁸ (εικ. 15), όπου τα κεριά που μοιράζονται και δεν έχουν αναφτει ακόμη φαίνεται να έχουν στο πάνω μέρος το φιλί σε σχήμα θηλιάς. Η θηλιά αξιοποιήθηκε τόσο για τη διαδικασία της κατασκευής των κεριών με εμβάπτιση όσο και για να αναρτηθούν προκειμένου να στεγνώσουν. Φαντάζει ιδιαίτερα πιθανό ότι η θηλιά εξυπηρετούσε και την ανάρτηση των κεριών στο σημείο πώλησής τους⁵⁹ αλλά και τη συγκράτηση τους από την ίδια θηλιά σε περίπτωση κηροδοσίας⁶⁰ (εικ. 16), δηλαδή προσφοράς κεριών σε θρησκευτική τελετή, όπως φαίνεται σε μικρογραφία χειρογράφου του *Κώδ. Vat. gr. 1162*, φ. 57ν⁶¹.

• Με χρήση μήτρας

Παρόλο που δεν διαθέτουμε πληροφορίες ή έμμεσες μαρτυρίες για παραγωγή κεριών με μήτρα στο Βυζάντιο, μπορούμε να εικάσουμε ότι ορισμένα κεριά, συνήθως μεγάλων διαστάσεων, που παρουσιάζουν κυλινδρικό σχήμα ή κεριά παρόμοια με τα στριφτά κεριά που απεικονίζονται σε τοιχογραφία του 14^{ου} αι. στο ναό της Παναγίας στις Σαϊτούρες Ρεθύμνου⁶² είναι πιθανόν να κατασκευάζονταν με τον τρόπο αυτό. Η ύπαρξη μήτρας ανάμεσα στον εξοπλισμό του κηροπλαστείου στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους φανερώνει ότι, στα νεότερα τουλάχιστον χρόνια, μεγάλες λαμπάδες κατασκευάζονταν με εμβάπτιση του φιλιού σε ειδικά κυλινδρικά δοχεία από όπου έτρεχε το πλεονάζον ρευστό κεριό⁶³.

Τα κεριά από μελισσόκερο –και πιθανώς και αντίστοιχα από ζωικό λίπος– που κατασκευάζονταν με εμβάπτιση και με περιχύση θα μπορούσαν να γίνονται σε διάφορα μεγέθη, καθώς σε κάθε φάση της εμβάπτισης

pended from hooks, until the desired thickness was obtained⁵⁵. The surplus wax was collected in a recipient called – in modern times – a “hat” (*kapelo*)⁵⁶, evidently because of its shape. Meanwhile, the layer of wax deposited would have hardened and the process could be repeated, until the desired thickness was obtained⁵⁷.

Indirect evidence of candle-dipping in Byzantium is found in a detail of a wall-painting of the Dormition of St Nicholas in the Monastery of St Demetrius, Markov Manastir⁵⁸, near Skopje (fig. 15), where the unlighted candles being distributed have a loop of wick at the top. This loop was used both for dipping the candles and for hanging them up to dry. It seems probable that it was also used to hang them up for sale⁵⁹ and to hold them by during an offering of candles (κηροδοσία, *kerodosia*)⁶⁰ (fig. 16) for a religious rite, as depicted in a miniature of *Cod. Vat. gr. 1162*, φ. 57ν⁶¹.

• By moulding

Although we have no direct or indirect evidence of candle-moulding in Byzantium, it is likely that some candles, particularly the larger-sized, cylindrical ones and others like the twisted ones depicted in a 14th-century wall-painting in the Church of the Panagia at Saitoures Rethymnou⁶², were made in this way. The existence of a mould among the equipment of the chandlery in the Great Lavra Monastery on Mount Athos suggests

15. Σχεδιαστική απόδοσης σκηνής κηροδοσίας. Κοίμηση αγίου Νικολάου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στη μονή Αγίου Δημητρίου, Markov Manastir, Σκόπια (1376-1381) (Patterson-Ševčenko 1983, 315, εικ. 36.13) (σχ. Χ. Χίτσιος).

15. Sketch of a scene of a distribution of candles, The death of St. Nicholas, Fresco, St. Demetrius Monastery, Markov Manastir, Skopje (1376-1381) (Patterson-Ševčenko 1983, 315, fig. 36.13) (drawing by Ch. Chitsios).

16.

16. Απεικόνιση κηροδοσίας. Μικρογραφία του *Κώδ. Vat. gr. 1162*, φ. 57ν (Stornajolo 1910, σ. 23).

16. Sketch of a scene of a distribution of candles. Miniature, *Cod. Vat. gr. 1162*, fol. 57ν (Stornajolo 1910, 23).

⁵⁷ Βλ. Péclet 1827, 77.

⁵⁸ Patterson-Ševčenko 1983, 315, εικ. 36.13.

⁵⁹ Την ιδέα αυτή μας δίνει απεικόνιση κεριών, αναρτημένων με τον προαναφερθέντα τρόπο, σε μικρογραφία χειρογράφου του 15ου αι. από τη Ρηνανία. Βλ. Chrzanovski, Kaiser 2007, έγχρ. πίν. 11 και 12.

⁶⁰ Λεξικό Κριαρά, λ. κηροδοσία.

⁶¹ Stornajolo 1910, 23.

⁶² Spatharakis 1999, πίν. 29a.

⁶³ Μαμαλούκος 2000, 255.

⁵⁵ Μαμαλούκος 2000, 255.

⁵⁶ Σπέης 1995, 146.

⁵⁷ See Péclet 1827, 77.

⁵⁸ Patterson-Ševčenko 1983, fig. 36.13.

⁵⁹ This is suggested by the depiction of candles hung up in this way in a miniature in a 15th-century manuscript from the Rhineland. See Chrzanovski, Kaiser 2007, colour pls 11-12.

⁶⁰ Λεξικό Κριαρά, s.v. “κηροδοσία”.

⁶¹ Stornajolo 1910, 23.

⁶² Spatharakis 1999, pl. 29a.

ένα ακόμη στρώμα κεριού κάλυπτε την εξωτερική τους επιφάνεια και η διαδικασία παρασκευής τους ολοκληρωνόταν όταν λάμβαναν το επιθυμητό μέγεθος κάθε φορά. Αντίθετα, τα κεριά που κατασκευάζονταν με τη βοήθεια μήτρας αποκτούσαν αποκλειστικά το μέγεθος αυτής⁶⁴.

Παρά το γεγονός ότι είναι ελάχιστα τα παραδείγματα των κεριών που έχουν σωθεί, οι αναφορές γι' αυτά στις γραπτές πηγές, οι απεικονίσεις τους, καθώς και τα κρηροτήγια που έχουν επιβιώσει, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε την ύπαρξη μεγάλης ποικιλίας όσον αφορά το σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμησή τους. Εκτός από την ευρεία χρήση τους των κεριών στον εκκλησιαστικό (εικ. 17) και μοναστικό βίο καθώς και στα ταφικά έθιμα, βεβαιώνεται ή υποδηλώνεται από τις βυζαντινές πηγές και η χρήση τους σε διάφορες δραστηριότητες του κοσμικού βίου καθώς και σε στρατιωτικές εκστρατείες⁶⁵.

Λυχνάρια

Στη νεοελληνική γλώσσα με τον όρο *λυχνάρι(ν)* περιγράφεται φωτιστική συσκευή εφοδιασμένη με φτίλι, που λειτουργεί με την καύση λαδιού ή λίπους⁶⁶ (εικ. 18). Ο όρος *λυχνάριον*⁶⁷, που χρησιμοποιήθηκε από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και έπειτα, προέκυψε από την προσθήκη της κατάληξης *-άριον* στο αρχαιοελληνικό *λύχνος*⁶⁸, δηλώνοντας έτσι τις μικρές διαστάσεις του σκεύους.

Η ετυμολογία του *λύχνου*, όπως και του αντίστοιχου λατινικού *lucerna*, πρέπει να αναζητηθεί στην ελληνική ρίζα *λυκ-*, και τη λατινική *luc-*, από την οποία άμεσα προέρχονται η ελληνική ποιητική λέξη *λύκη* και η λατινική *lux* (φως)⁶⁹. Η προχριστιανική παρετυμολογία του όρου σύμφωνα με την οποία «λύχνος ὁ λύων τὸ νύχος, τούτέστι τὸ σκότος»⁷⁰ υιοθετήθηκε και από τους χριστιανούς⁷¹. Προφανώς, ο *λύχνος* ως σύμβολο εξάλειψης του σκότους επέτρεψε στους Πατέρες της Εκκλησίας τον συσχετισμό του αγγείου με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή⁷² ή και με τον ίδιο τον Χριστό. Η προαναφερθείσα

that, in more recent times at least, large candles were made by plunging the wick into special cylindrical forms from which the excess liquid wax could run off⁶³.

Wax – and presumably also tallow – candles made by dipping or pouring could be made in various sizes, since each dipping added a layer of wax to the exterior surface and the process was completed only when the desired size was reached. Mould-made candles, of course, could only be made in the size of the mould⁶⁴.

Although very few actual candles have survived, the references to them in written sources, the depictions of them, and the surviving candlesticks that we have, suggest that candles were made in a great variety of shapes and sizes and types of decoration. Apart from the widespread use of candles in church (fig. 17) and monastic life and in burial customs, Byzantine sources attest or indicate their use in different secular activities and in military campaigns⁶⁵.

Lamps

In Modern Greek the term *lychnari* [“*λυχνάρι(ν)*”] describes a small lamp with a wick that burned oil or fat⁶⁶ (fig. 18). The word is a shortening of *lychnarion*⁶⁷, a term formed by the addition of the diminutive suffix *-arion* to the Ancient Greek word *lychnos* (“*λύχνος*”) and used from the Early Byzantine period on to designate a small oil lamp⁶⁸.

The etymology of the word *lychnos* and the corresponding Latin word *lucerna*, should be sought in the Greek root *lyk-* (*λυκ-*) and the Latin *luc-*, from which the poetic Greek word *lyke* (“*λύκη*”) and the Latin *lux* (light) are derived⁶⁹. The false etymology introduced in the Early Christian period, deriving the word from elements signifying “that which dissolves the darkness”⁷⁰, was embraced by the Christians⁷¹. Obviously, the lamp as symbol of the banishing of darkness permitted the Church

⁶⁴ Récllet 1827, 65.

⁶⁵ Για τις χρήσεις των κεριών αναλυτικά, βλ. Μότσιανος 2011, 111-119.

⁶⁶ Πετρόπουλος 1999, 21, σημ. 1.

⁶⁷ Λεξικό Κριαρά, λ. *λυχνάριον*. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2010, 831.

⁶⁸ L.-S., λ. *λύχνος*.

⁶⁹ Χανθοπούλου 2010, 1.

⁷⁰ Αριστόνικος, *Περί σημείων Όδυσσεΐας*, ραψ. 19, στ. 34, σχόλιο 5-6.

⁷¹ *Doctrina Patrum*, 262.27-28.

⁷² Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον*, 729.20-22.

⁶³ Μαμαλούκος 2000, 255.

⁶⁴ Récllet 1827, 65.

⁶⁵ For the uses of candles, see Μότσιανος 2011, 111-119.

⁶⁶ Πετρόπουλος 1999, 21, note 1.

⁶⁷ Λεξικό Κριαρά, s.v. “*λυχνάριον*”. See also Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2010, 831.

⁶⁸ L.-S., s.v. “*λύχνος*”.

⁶⁹ Χανθοπούλου 2010, 1.

⁷⁰ Aristonicus, *Περί σημείων Όδυσσεΐας*, rhapsody 19, line 34, notes 5-6: “...λύχνος ὁ λύων τὸ νύχος, τούτέστι τὸ σκότος”.

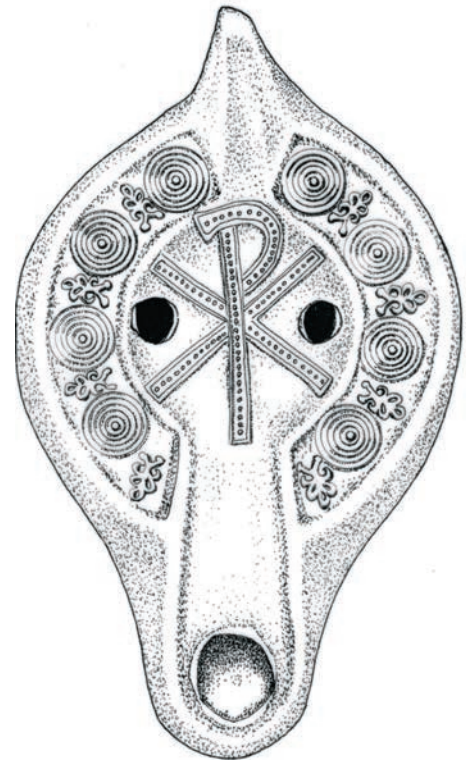
⁷¹ *Doctrina Patrum*, 262.27-28.

17. Απεικόνιση κεριού και κηροπηγίου. Τοιχογραφία, Ναός του Σωτήρος Χριστού, Θεσσαλονίκη, 14^{ος} αι. (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2009, 96, εικ. 94).

17. Depiction of a candle and candlestick in a wall-painting in the Church of the Saviour, Thessaloniki, 14th c. (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2009, 96, fig. 94).

18.

18. Σχέδιο λυχναριού με χριστόγραμμα (σχ. Χ. Μαλλιά)

18. Drawing of a lamp with christogram (drawing by Ch. Mallia)

παρετυμολογία σε συνδυασμό με τον τρόπο λειτουργίας του λυχναριού έδωσε τη δυνατότητα στον Μάξιμο τον Ομολογητή να παρομοιάσει τον Θεό με το λυχνάρι⁷³.

Τα λυχνάρια, συνεχίζοντας μία παράδοση αιώνων, αποτέλεσαν ένα από τα συνηθέστερα μέσα φωτισμού στο Βυζάντιο. Ειδικότερα, τα βυζαντινά πήλινα λυχνάρια διακρίνονται σε:

α) χειροποίητα, από τα οποία ελάχιστα είναι τα έως σήμερα δημοσιευμένα παραδείγματα⁷⁴ (εικ. 19),

β) τροχήλατα, των οποίων η κατασκευή γινόταν με την τοποθέτηση μίας μικρής μάζας υγρού πηλού στον κεραμικό τροχό (εικ. 20i-vii). Τα λυχνάρια αποσπούνταν από τον τροχό με τη βοήθεια νήματος ή μετάλλινου σύρματος, τα ίχνη του οποίου είναι εμφανή στο κάτω μέρος του⁷⁵ (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 34, 40, 41) και

γ) καμωμένα με τη χρήση μήτρας⁷⁶ (εικ. 21), (βλ. στον παρόντα τόμο 183-184).

Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο τα πήλινα, κατασκευασμένα με πήλινες ή γύψινες μήτρες, λυχνάρια ήταν σαφέστατα αυτά που κυριάρχησαν και αποτέλεσαν την πλειονότητα των φωτιστικών σκευών. Η χρήση της μήτρας για την κατασκευή λυχναριών, έχοντας την αφετηρία της στη ρωμαϊκή περίοδο, αποτέλεσε μία μεγάλη τομή στην τεχνολογία του φωτισμού οριοθετώντας μια αξιοσημείωτη παρένθεση στη διαχρονική σχεδόν κυριαρχία των τροχήλατων λυχναριών. Επειδή όμως η κατασκευή των τροχήλατων λυχναριών ήταν ενταγμένη μέσα στα εργαστήρια παραγωγής τροχήλατων σκευών, τα οποία δεν σταμάτησαν ποτέ ή ίσως σχεδόν ποτέ να λειτουργούν, φαίνεται πως η παραγωγή τροχήλατων λυχναριών δεν διακόπηκε σε ορισμένες τουλάχιστον περιοχές με αποτέλεσμα να είναι σαφής η συνύπαρξή τους με τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια ακόμη και στην περίοδο της απόλυτης επικράτησης των τελευταίων. Το χρονικό εύρος της επικράτησης των καμωμένων με μήτρα λυχναριών είναι προφανές ότι ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή⁷⁷.

Η χρήση της μήτρας, που καθιστούσε τα πήλινα λυχνάρια προϊόντα μαζικής παραγωγής, και η δυνατότητα διακόσμησής τους, παρά τη μικρή τους επιφάνεια, μετέτρεψαν τη φωτιστική αυτή συσκευή σε φορέα θρη-

19.

19. Χειροποίητα λυχνάρια από την περιοχή της Κριμαίας (φωτ. D. Žuravlev).

19. Hand-made lamps from the region of Crimea (photo D. Žuravlev).

Fathers to associate it with John the Baptist⁷² and/or with Christ himself. Taken together with the way the lamp worked, the false etymology cited above allowed Maximus the Confessor to compare God to a lamp⁷³. Perpetuating this tradition, lamps continued to constitute one of the main means of illumination in Byzantium. Clay lamps may be:

a) hand-made, although there are very few published examples⁷⁴ (fig. 19),

b) wheel-made, from a small lump of wet clay placed on a potter's wheel (fig. 20i-vii). The finished lamp was loosened from the wheel by means of a cord or metal blade, which left traces on the bottom⁷⁵ (see in the present volume cat. nos 34, 40, 41) and

c) mould-made⁷⁶ (fig. 21), (see in the present volume 183-184).

In the early byzantine period pottery lamps made in clay or plaster moulds far outnumbered all other types and were the commonest means of lighting. The use of a mould to manufacture lamps, a method introduced during the Roman period, was a breakthrough in lighting technology and persisted as a substantial interlude in the otherwise steady predominance of wheel-made lamps since their first appearance, marginalizing their production for a time. A pottery that produced wheel-made articles made more than just lamps, however; and since these potteries never entirely disappeared, wheel-made lamps evidently continued to be manufactured in certain areas, for they

⁷³ Μάξιμος Όμολογητής, *Πρός Θαλάσσιον*, κεφ. 63.57-71.

⁷⁴ Žuravlev 2007, 226-227. Βλ. επίσης Ρουμελιώτης 2001, 262-263, σημ. 81-89 και πίν. 6.20, όπου γίνεται λόγος για χειροποίητο(;) λυχνάρι αλλά και τις απόψεις που διατυπώνονται σχετικά με τον τρόπο αλλά και τον τόπο παραγωγής παρόμοιων λυχναριών.

⁷⁵ Lyon-Caen, Hoff 1986, 16.

⁷⁶ Για τον τρόπο κατασκευής των λυχναριών με χρήση μήτρας βλ. Μότσιανος 2011, 127-134.

⁷⁷ Για το θέμα της σχέσης των τροχήλατων και των καμωμένων με μήτρα λυχναριών στην ύστερη αρχαιότητα (3^{ος}-7^{ος} αι.) βλ. Μότσιανος 2010, 270-281.

⁷² Gregorius of Nyssa, *Εγκώμιον εις τόν ἅγιον Στέφανον*, 729.20-22.

⁷³ Maximus the Confessor, *Πρός Θαλάσσιον*, 63.57-71.

⁷⁴ Žuravlev 2007, 226-227. See also Ρουμελιώτης 2001, 262-263, notes 81-89 and pl. 6.20, who mentions a hand-made (?) lamp and records the various opinions concerning how and where such lamps were made.

⁷⁵ Lyon-Caen, Hoff 1986, 16.

⁷⁶ For the manufacture of mould-made lamps, see Μότσιανος 2011, 127-134.

20 i.

20 ii.

20 iii.

20 iv.

20 v.

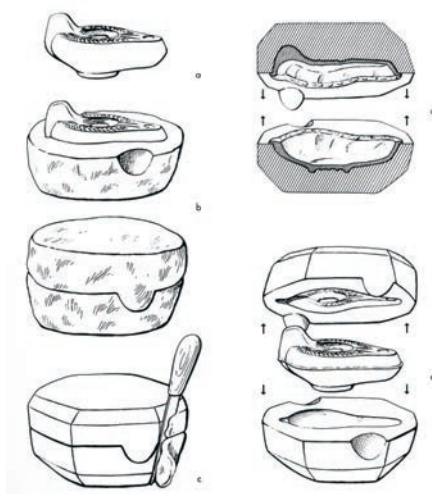
20 vii.

20 i-vii. Κατασκευή τροχήλατου φωτιστικού μέσου από τον Σίμο Βαρδαξή.

20 i-vii. Process of turning a wheel-made lighting device on a potter's wheel by Simos Vardaxis.

20 vi.

21.

21. Περιγραφή διαδικασίας κατασκευής μήτρας με αντεκτύπωση (*surmoulage*) και κατασκευής λυχναριού με αυτήν (σχ. από Goethert 1997, 17).

21. Description of the process for manufacturing a mould through *surmoulage* and making a lamp using such mould (drawing taken from Goethert 1997, 17).

σκευτικών πεποιθήσεων στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Ωστόσο, η καθαρά χριστιανική εικονογραφία στα λυχνάρια δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα πριν τον 4^ο αι. Ένα από τα πρωιμότερα χριστιανικά σύμβολα που εμφανίζονται στα πήλινα λυχνάρια, από τον 4^ο αι. ήταν το χριστόγραμμα⁷⁸. Ιδιαίτερη διάδοση γνώρισαν και απεικονίσεις ιχθύων, δελφινιών, περιστεριών, παγωνιών, ελαφιών, αμνών. Επίσης απεικονίστηκαν ο Χριστός, οι άγγελοι, και ανώνυμες δεόμενες μορφές καθώς και αφηγηματικές βιβλικές σκηνές, μολοντί είναι σχετικά σπάνιες⁷⁹.

Η περίπτωση των λυχναριών που προέρχονται από τον χώρο που καλύπτουν σήμερα το Ισραήλ, η Παλαιστίνη, η Συρία και η Ιορδανία είναι ξεχωριστή, καθώς εκεί βρίσκουμε λυχνάρια που συνδυάζουν στοιχεία από τρεις θρησκείες (χριστιανισμό, ιουδαϊσμό και μωαμεθανισμό) και δύο γλώσσες (ελληνική και αραβική)⁸⁰ και απηχούν τις τάσεις που διαμορφώθηκαν στην περιοχή κατά τη μετάβαση από την πρώιμη στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας, φαίνεται ότι μία σειρά από πολεμικές συγκρούσεις και επιδρομές και ο αντίκτυπος αυτών σε οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικό επίπεδο οδήγησε στο «λυκόφως» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών στο Βυζάντιο και η παραγωγή τους παρέμεινε προνόμιο μόνο ορισμένων περιοχών που πιθανότατα τελούσαν υπό ισλαμική επιρροή.

Τα τροχήλατα λυχνάρια μπορούμε να τα διακρίνουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Σε κλειστού (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 17) και ανοιχτού σχήματος (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 39, 42)⁸¹. Ο καθαρά πρακτικός χαρακτήρας των τροχήλατων λυχναριών, η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία διακοσμητικών στοιχείων, και η ταπεινή εμφάνισή τους είναι στοιχεία που καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς που θέτει η χρήση του τροχού.

Σε σχέση με τα πήλινα λυχνάρια στη Θεσσαλονίκη, η ανεύρεση στο παρελθόν ορισμένων τμημάτων πήλινων μητρών, όπως το παράδειγμα αυτής που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, με αρ. ευρ. BK 4451 (εικ. 22), αλλά και άλλων ευρημάτων που προέρχονται από τον χώρο της Αγοράς⁸² (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ.

clearly co-existed with mould-made lamps. The duration of this co-existence obviously varying from region to region⁷⁷.

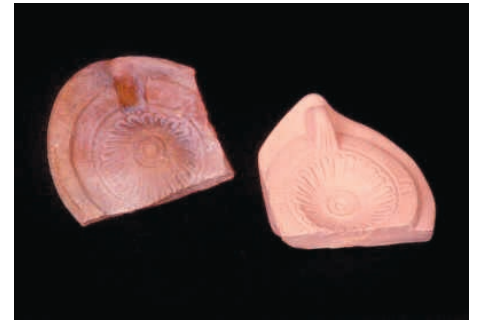
The use of moulds permitted the mass production of clay lamps; and the possibility of decorating them, despite the small available surface, turned lamps into conveyors of religious beliefs in the early Christian centuries, although a purely Christian iconography for lamps did not develop much before the 4th c., when one of the first Christian symbols to appear on clay lamps, the sacred monogram, began to appear⁷⁸. Particularly popular devices included fish, dolphins, doves, peacocks, deer and lambs. Figures of Christ, angels and anonymous suppliants occasionally occur, as do, although relatively rarely, narrative Biblical scenes⁷⁹.

The lands of the Near East (Israel, Palestine, Syria and Jordan) constitute a special case, for the lamps produced there combine elements of three religions (Christianity, Judaism and Islam) and two languages (Greek and Arabic)⁸⁰ and reflect the trends that developed in the region at the dawn of the Byzantine age.

As Late Antiquity drew towards a close, a series of wars and invasions and their financial, social and technological consequences seem to have led to the decline of mould-made lamps in Byzantium, which continued to be produced only in certain areas, apparently those where the influence of Islam was strongest.

Wheel-made lamps are of two main types: closed (see in the present volume cat. no. 17) and open (see in the present volume cat. nos 39, 42)⁸¹. The humble appearance and purely practical character of wheel-made lamps and the almost complete absence of decoration are elements that are largely determined by the limitations of the technique.

In Thessaloniki, the earlier discovery of parts of clay moulds, such as the one on display at the Museum of Byzantine Culture (inv. no. BK 4451) (fig. 22), as well as finds from the area of the Agora⁸² and the moat along the city's western wall (see in the present volume cat. nos 79-81), are strongly suggestive of local lamp-manufacturing activity. This local activity was probably derivative, based on the production of lamps

22. Πήλινη μήτρα λυχναριών, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. BK 4451.

22. Clay lamp mould, Museum of Byzantine Culture, inv. no BK 325.

⁷⁸ Bouras, Parani 2009, 70, αρ. κατ. 17.

⁷⁹ Bouras, Parani 2009, 19.

⁸⁰ Για σχετικά παραδείγματα βλ. Loffreda 1995, 39-40, αρ. 822, και εικ. 83, 84 και 94.

⁸¹ Για την τυπολογία των τροχήλατων λυχναριών βλ. Patterson, Whitehouse 1992, 179-180; Orssaud, Sodini 1995; Bussière 2000, 36-37; Yangaki 2005, 232-241.

⁸² Βελένης κ.ά. 2010.

⁷⁷ For the relation of wheel-made and mould-made lamps in Late Antiquity (3rd-7th c.), see Μότσιανος 2010, 270-281.

⁷⁸ Bouras, Parani 2009, 70, cat. no 17.

⁷⁹ Bouras, Parani 2009, 19.

⁸⁰ For examples see Loffreda 1995, 39-40, no. 822, and figs 83, 84 and 94.

⁸¹ For the typology of wheel-made lamps, see Patterson, Whitehouse 1992, 179-180; Orssaud, Sodini 1995; Bussière 2000, 36-37; Yangaki 2005, 232-241.

⁸² Βελένης et al. 2010.

79-81), μας επιτρέπουν να εικάσουμε μία τοπική παραγωγή λυχνariών. Αυτή ήταν μάλλον δευτερογενής, βασισμένη κυρίως στην τεχνική της αντεκτύπωσης (*surmoulage*). Πρόκειται δηλαδή για την κατασκευή λυχνariών με χρήση μήτρας που παρασκευαζόταν από ήδη καμωμένο λυχνάρι, το οποίο ο κεραμέας θα μπορούσε να γεμίσει με άμμο για να το καταστήσει πιο ανθεκτικό και να αποτρέψει την είσοδο υλικού στο εσωτερικό του, ακολουθώντας στην περίπτωση αυτή μία διαδικασία σαφώς οικονομικότερη και ευκολότερη από τη δημιουργία αρχετύπου και την εκμαγείωση αυτού. Οι μήτρες που έχουν βρεθεί στη Θεσσαλονίκη είναι πήλινες. Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις και για χρήση γύψινων μητρών (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 82, 88, 98). Παράλληλα, έχει αρχίσει να διαμορφώνεται μία σαφέστερη εικόνα για τα βυζαντινά τροχήλατα λυχνάρια στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή της και τη σημασία τους στον φωτισμό της καθημερινής ζωής.

Τα γυάλινα λυχνάρια⁸³ φαίνεται ότι απομιμήθηκαν τα πήλινα και μετάλλινα μονόμυξα λυχνάρια κλειστού τύπου αποτελώντας πιθανότατα μία πρώτη, αποτυχημένη ωστόσο, απόπειρα, για δημιουργία φωτιστικών με γυαλί, καθώς έσπαγαν λόγω της υπερθέρμανσης των γυάλινων τοιχωμάτων στο σημείο που η φλόγα ερχόταν σε επαφή με αυτά.

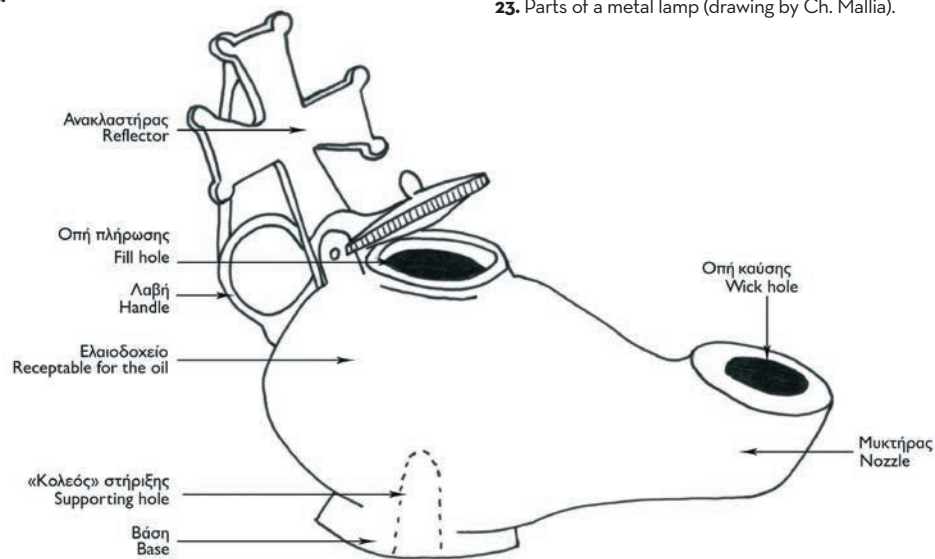
Τα μετάλλινα⁸⁴, κλειστού τύπου, λυχνάρια (εικ. 23), (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 52-54) είναι παρόμοια με τα πήλινα με τη διαφορά ότι στα μετάλλινα προσέθεταν συνήθως ένα κάλυμμα για την οπή πλήρωσης και κατά περίπτωση διαμορφωνόταν ένας ανακλαστήρας επάνω από τη λαβή και ένας «κολεός», μία ειδική υποδοχή, για να προσαρμόζεται το λυχνάρι στην αιχμηρή απόληξη των μετάλλινων λυχνοστατών. Στοιχείο που φαίνεται ότι αποτέλεσε μία ακόμη καινοτομία στο Βυζάντιο σε σχέση με τον φωτισμό των ρωμαϊκών χρόνων. Ιδιαίτερα γνωρίσματα των μετάλλινων λυχνariών αποτέλεσαν η ανθεκτικότητά τους, η δυνατότητα ανακύκλωσής τους, η επαναχρησιμοποίηση ορισμένων τμημάτων τους και η εύκολη μετακίνησή τους. Ήταν συνήθως καμωμένα από κράματα χαλκού, μπρούντζο και ορείχαλκο και σπανιότερα από σίδηρο. Για την κατασκευή τους αξιοποιήθηκαν τεχνικές όπως η χύτευση με την τεχνική του λιωμένου κεριού⁸⁵, η χύτευση σε άμμο⁸⁶ (βλ. στον παρόντα τόμο 326-329) και η σφυρηλάτηση⁸⁷.

by *surmoulage*, that is, from moulds formed around an existing lamp, which could be filled with sand for added strength and to prevent any clay from seeping into the interior, a process that was considerably cheaper and easier than creating and casting from an original mould. The moulds that have been found in Thessaloniki are clay. However, there is evidence that plaster moulds were used, as well (see in the present volume cat. nos 82, 88, 98). Meanwhile, a clearer picture of Byzantine wheel-made lamps in the city and region of Thessaloniki and their importance in everyday life as a means of lighting has also gradually begun to emerge.

Glass lamps⁸³ seem to be imitations of closed-type single-nozzle clay and metal lamps, and probably represent a first, unsuccessful, attempt to use glass in this way, for they tended to break at the point where the flame touched and overheated the glass walls.

The closed-type metal⁸⁴ lamps (fig. 23), (see in the present volume cat. nos 52-54) resemble the clay ones, except that they generally had a lid to cover the pouring hole and were often fitted with a reflector on the handle and a specially shaped socket that slipped over the pointed end of a metal lampstand. This type of lamp seems to be one more innovation of Byzantine lighting advancing beyond Roman practices. Metal lamps were durable, easy to carry, and “recyclable”, in

23.

23. Τα μέρη ενός μετάλλινου λυχνariού (σχ. Χ. Μαλλιά).

23. Parts of a metal lamp (drawing by Ch. Mallia).

⁸³ Rosenthal, Sivan 1978, 163, αρ. 677.

⁸⁴ Για τα μετάλλινα λυχνάρια, αλλά και γενικότερα για τα μετάλλινα βυζαντινά φωτιστικά, βλ. Xanthopoulou 1998; Xanthopoulou 2003; Xanthopoulou 2010.

⁸⁵ Xanthopoulou 2010, 76.

⁸⁶ Pitarakis 2006, 46.

⁸⁷ Xanthopoulou 2010, 79.

⁸³ Rosenthal, Sivan 1978, 163, no. 677.

⁸⁴ For metal lamps and in general Byzantine metal lighting devices, see Xanthopoulou 1998; Xanthopoulou 2003; Xanthopoulou 2010.

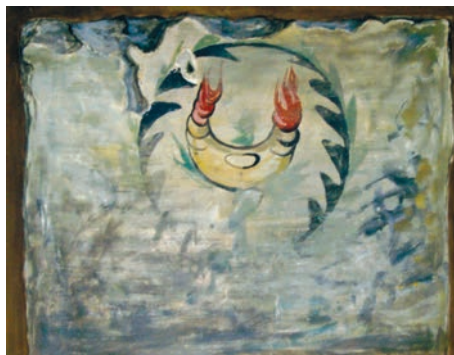
Με βάση τα μορφολογικά και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους τα μετάλλινα λυχνάρια παρουσιάζουν ιδιαίτερα πλούσια τυπολογία⁸⁸. Ως προς τη θέση που μπορούσαν να έχουν στον χώρο μπορούμε να διακρίνουμε λυχνάρια που προορίζονταν για στατή χρήση, για τοποθέτηση σε λυχνοστάτες και για αιώρηση.

Τα λυχνάρια εξυπηρέτησαν τον φωτισμό οικιών και καταστημάτων, στοών ορυχείων, ναών και αποτέλεσαν μέρος του εξοπλισμού κατά τις στρατιωτικές εκστρατείες. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν για να φωτίζουν τους γραφείς και τους αναγνώστες⁸⁹, για λατρευτικούς σκοπούς και για ταφικά έθιμα⁹⁰ (εικ. 24).

Τα καμωμένα με μήτρα πήλινα λυχνάρια σε ορισμένες περιπτώσεις μιμούνταν μετάλλινα αλλά πιθανότατα συνέβαινε και το αντίστροφο. Ως λυχνάρι που μιμείται μετάλλινα πρότυπα έχει ερμηνευθεί το πήλινο λυχνάρι με σχήμα δελφινιού που προέρχεται από τις Λουλουδιές Πιερίας και που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. ΒΚ 4513/19 (εικ. 25)⁹¹. Παρόμοιο λυχνάρι βρέθηκε στον χώρο του βαπτιστηρίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Μηλέα Λαρίσης⁹². Εξάλλου, αμφότερα θυμίζουν στο σχήμα τα εξαρτήματα μετάλλινων πολυκάνδηλων με σχήμα δελφινιού⁹³.

Καντήλες

Ως καντήλες (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 55, 76-78) μπορούμε να περιγράψουμε τα φωταγωγά δοχεία, ανοιχτού σχήματος και χωρίς μυκτήρα⁹⁴, δηλαδή χωρίς την εξεχούσα άκρη του λύχνου όπου στηριζόταν η *θυραλλίς* (εικ. 26-27). Στις καντήλες το ελλύχνιον τους, μέσω του οποίου καίγεται το καύσιμο, βρίσκεται εντός του χείλους του σκεύους και όχι επάνω ή έξω από αυτό όπως συμβαίνει στα λυχνάρια. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις καντήλες και τα λυχνάρια και συνεπάγεται ότι το φυτόλι τοποθετείται κατακόρυφα στις καντήλες και οριζόντια στα λυχνάρια.

24.

24. Απεικόνιση δίμυξου λυχναριού σε παλαιοχριστιανική τοιχογραφία από τάφο. Αντίγραφο Χρ. Λεφάκης (φωτ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

24. Illustration of a two-nozzle lamp on a Palaeochristian fresco on a tomb. Copy by Ch. Lefakis (photo Museum of Byzantine Culture).

that some of their parts could be re-used. They were usually made of copper alloys, bronze or brass, more rarely of iron, using techniques including the lost wax method⁸⁵, sand-casting⁸⁶ (see in the present volume 326-329) and hammering⁸⁷.

Morphologically and stylistically, metal lamps present a particularly rich typology⁸⁸, and include standing types, hanging types and types for use with lamp-stands.

Lamps were used to light houses and shops, mine galleries and churches. They were part of the military field kit, and were used by scribes and readers⁸⁹, for religious purposes and in funerary customs⁹⁰ (fig. 24).

Mould-made clay lamps sometimes imitated metal lamps, but the reverse was also possible. The dolphin-shaped clay lamp from Louloudies Pierias in the Museum of Byzantine Culture in Thessaloniki (inv. no. BK 4513/19) (fig. 25)⁹¹ is thought to be an example of the former case. A similar lamp was found in the area of the baptistery of an Early Christian basilica at Milea Larissis⁹². Both of these lamps recall the dolphin-shaped ornaments on metal polycandela⁹³.

Kandelai

The *kandela* (see in the present volume cat. nos 55, 76-78) is a type of nozzleless open lamp⁹⁴, that is, without a horizontal projection to support the wick (fig. 26-27). In this type of lamp the wick, where the fuel actually burns, is contained within the rim of the vessel and not above or outside it as

25. Λυχνάρι με σχήμα δελφινιού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4513/19 (φωτ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

25. Dolphin-shaped lamp, Museum of Byzantine Culture, inv. no BK 4513/19 (photo Museum of Byzantine Culture).

25.

⁸⁸ Χανθοπούλου 2010, 1-30.

⁸⁹ Dauterman-Maguire κ.ά. 1989, 36.

⁹⁰ Χανθοπούλου 2010, 63-71 και Μότσιανος 2011, 199-204.

⁹¹ Μαρκή κ.ά. 2010, 212 και εικ. 31α.

⁹² Κουγιουμτζόγλου 2010, 553, σημ. 10 και εικ. 15.

⁹³ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 283, αρ. 296. Χατζητρυφώνος, *Ύμνος* 2009, αρ. κατ. 1.

⁹⁴ L.-S., λ. *μυκτήρ*. Ως συνώνυμα του *μυκτήρα* απαντούν ο *μύξος*, η *μύξα*, ο *μυξωτήρ*.

⁸⁸ Χανθοπούλου 2010, 76.

⁸⁶ Pitarakis 2006, 46.

⁸⁷ Χανθοπούλου 2010, 79.

⁸⁸ Χανθοπούλου 2010, 1-30.

⁸⁹ Dauterman-Maguire et al. 1989, 36.

⁹⁰ Χανθοπούλου 2010, 63-71; Μότσιανος 2011, 199-204.

⁹¹ Μαρκή et al. 2010, 212 and fig. 31a.

⁹² Κουγιουμτζόγλου 2010, 553, note 10 and fig. 15.

⁹³ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 283, no. 296; Χατζητρυφώνος, *Ύμνος* 2009, cat. no. 1.

⁹⁴ L.-S., s.v. "μυκτήρ". As synonyms of "μυκτήρ" found the "μύξος", "μύξα", "μυξωτήρ"

Όπως ήδη αναφέρθηκε ο λατινικός όρος *candela* και η μεταγραφή του στα ελληνικά, *κανδήλα*, δήλωνε γενικώς ό,τι έλαμπε. Εάν όχι νωρίτερα, τουλάχιστον από τον 7^ο αι. και εξής, ο όρος *κανδήλα* αρχίζει να αποδίδει ό,τι και ο όρος *καντήλα* σήμερα, δηλαδή φωτιστικό σκεύος λαδιού χωρίς μωκλήρα. Αρχικά φαίνεται ότι οι *καντήλες* χαρακτηρίζονται ως *λύχνοι*⁹⁵. Οι όροι *κρατήρ* και *cantharum* φαίνεται ότι αποδίδουν φωτιστικά σκεύη με σχήμα ανάλογο με αυτό που περιγράφουν αυτοί οι όροι. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι περιγράφουν *καντήλες* με αυτό το σχήμα⁹⁶. Τα *κανίσκια* φαίνεται ότι αποδίδουν τα συνήθως μεταλλικά κελύφη προστασίας των γυάλινων φωτιστικών (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 55). Απαντούν επίσης οι όροι *τριφυείς θρυαλλίδας*⁹⁷, *θρυαλλίς*⁹⁸, *καθισταί κανδήλαι*⁹⁹, *ἀργυροκάντηλον*¹⁰⁰, *κυθροκανδήλαι* ή *χυτροκάνδηλα*¹⁰¹, *μουχρούτια*¹⁰².

Στις *καντήλες* τοποθετούνταν ελαιόλαδο, νερό καθώς και φωτίλι το οποίο απορροφούσε λόγω των τριχοειδών φαινομένων το ελαιόλαδο και το μετέφερε έως την απόληξή του, όπου αυτό καίγεται. Με βάση το υλικό κατασκευής τους οι *καντήλες* μπορούν να διακριθούν σε μεταλλικές, γυάλινες, λίθινες, πήλινες (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 48) με πιο συχνές στην εμφάνισή τους τις γυάλινες και σπανιότερες τις ελεφαντοστέινες. Θεωρείται πιθανόν ότι το υλικό κατασκευής επιλεγόταν ίσως με βάση το αποτέλεσμα που επιθυμούσαν. Προφανώς οι γυάλινες *καντήλες* θα μπορούσαν να είναι διάφανες ή ημιδιαπερατές, οι λίθινες αδιαφανείς ή ημιδιαπερατές ή διαφανείς, εάν για παράδειγμα ήταν καμωμένες από ορεία κρύσταλλο, και τέλος οι πήλινες και οι μεταλλικές με συμπαγές σώμα ήταν σαφώς αδιαφανείς, ώστε να φέγγουν μόνο από το επάνω μέρος και οι διάτρητες παραλλαγές τους κατάλληλες για να λειτουργούν ως σκίαστρα φωτιστικών.

Οι μεταλλικές *καντήλες* ήταν καμωμένες από άργυρο και κράματα χαλκού και διακρίνονται σε αυτές με διάτρητο και σε εκείνες με συμπαγές σώμα. Σίγουρα στην πρώτη

in standard oil lamps (*lychnoi*). This is the feature that distinguishes them from other types of lamps, and as a consequence their wicks are vertical, whereas in ordinary lamps the wick is horizontal.

As we have seen, the Latin term *candela*, i.e. lamp, and its Greek transcription, *κανδήλα*, originally denoted anything that glowed. By the 7th c. (and possibly earlier) the term *kandela* had begun to acquire its present meaning of a nozzle-less oil lamp. Initially, it seems, they were simply called 'lamps' (*lychnoi*)⁹⁵. The terms *κρατήρ* (*crater*) and *cantharum* seem to have been applied to any vessels of the shape indicated by those words. In some cases, they seem to describe lamps having this form, i.e. crater lamps, (*krateres*)⁹⁶. The word *kaniskia* (basket-shaped lamps) seems to have meant the - usually metal - shells protecting glass lights, (see in the present volume cat. no. 55). Other related terms include triple lamps (*thryallides triphyeis*, *trikandela*)⁹⁷, *thryallides*⁹⁸, standing lamps (*kathistai*)⁹⁹, *argyrokantelon* (silver lamp)¹⁰⁰, *chytrokandela / kythrokandela* (pot-shaped lamp)¹⁰¹ and *mouchroutia* (lamp glasses)¹⁰².

Lamps (*kandelai*) were filled with olive oil and water. The wick drew the olive oil up by capillary action to the tip, where it burned. *Kandelai* may be classified by their material, as metal, glass, stone or clay (see in the present volume cat. no. 48), with glass the most commonly occurring and ivory the rarest. It seems likely that the construction material was chosen on the basis of the desired final effect. Glass lamps would obviously be transparent or translucent, stone *kandelai* opaque or, if made of rock crystal, translucent; solid-bodied clay and metal ones would shed light only above the vessel, while open-work types created a shadowy light.

Metal *kandelai* were made of silver and copper alloys, and are classed as solid-bodied or open-work types, the latter (and quite likely the former as well) serving as shells for glass liners, (see in the present volume 289). Since they are very similar in shape to censers, it is often difficult to distinguish between them.

26.

27.

26. Γυάλινη *καντήλα*, β' μισό 12^{ου} αι., Μονή Ζυγού, Ουρανούπολη Χαλκιδικής (φωτ. 10^{ης} ΕΒΑ).

27. Γυάλινη *καντήλα* με πόδι, β' μισό 12^{ου} αι., Μονή Ζυγού, Ουρανούπολη Χαλκιδικής (φωτ. 10^{ης} ΕΒΑ).

26. Glass lamp (*kandela*), second half of 12th c., Zygou Monastery, Oyranoypolis, Chalkidiki (photo 10th EBA).

27. Glass lamp (*kandela*), second half of 12th c., Zygou Monastery, Oyranoypolis, Chalkidiki (photo 10th EBA).

⁹⁵ O'Hea 2007, 244 και σημ. 49. Βλ. επίσης, Παυλίνος της Νόλας, *Carmen XIX*, 412-19.424, με μετάφρ. στο Walsh 1975, 145. *Gregorius Antiochos*, 88.57-59. Forbes 1966 V, 191, σημ. 278.

⁹⁶ L.-S., λ. *κρατήρ*.

⁹⁷ *Τυπικόν Κοσμοσώτειρας*, 45.173-175.

⁹⁸ *Ίωσήφ μητροπολίτου Τραπεζούντος*, 75.14-16. Επίσης για χρήση του όρου για την περιγραφή *καντήλας*, βλ. *Τυπικόν Κοσμοσώτειρας*, 45.173-180, 88.1166-1169.

⁹⁹ Bouras 1981, 479. Για τη χρήση του όρου βλ. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, 37.141, 73.736, 75.764-766.

¹⁰⁰ Χανθοπούλου 1997, τ. 1, 171-173. Parani, Pitarakis, Spieser 2003, 157.

¹⁰¹ *Τυπικόν Θεοτόκου Κεχαριτωμένης*, 59. 1593.

¹⁰² Bouras 1981, 481.

⁹⁵ O'Hea 2007, 244 and note 49. See Paulinus of Nola, *Carmen XIX*, 412-424 and transl. in Walsh 1975, 145; *Gregorius Antiochos*, 88.57-59. Also Forbes 1966 V, 191, note 278

⁹⁶ L.-S., s.v. "κρατήρ"; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 696, 698, 740, 753, 754.

⁹⁷ *Τυπικόν Κοσμοσώτειρας*, 45.173-175: "τριφυείς θρυαλλίδας"; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 740, 741, 753, 756, 761, 802.

⁹⁸ *Ίωσήφ μητροπολίτου Τραπεζούντος*, 75, ll 14-16: "θρυαλλίς": for the use of the term as *kandela*, see *Τυπικόν Κοσμοσώτειρας*, 45.173-180, 88.1166-1169; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 802, 827.

⁹⁹ See, for the use of the term "καθισταί κανδήλαι", *Τυπικόν Παντοκράτορος*, 37.141, 73.736, 75.764-766; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 740, 753, 754; Bouras 1981, 479.

¹⁰⁰ "Ἀργυροκάντηλον": Χανθοπούλου 1997, vol. 1, 171-173; Parani, Pitarakis, Spieser 2003, 157.

¹⁰¹ "Χυτροκάνδηλα": *Τυπικόν Θεοτόκου Κεχαριτωμένης*, 59. 1593; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 357, 369, 1277.

¹⁰² Bouras 1981, 481; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 554, 559, note 62.

περίπτωση και πιθανότατα και στη δεύτερη, αποτελούσαν το κέλυφος γυάλινων καντηλών ανάλογου σχήματος (βλ. στον παρόντα τόμο 289). Καθώς η μορφή τους προσιδιάζει σε αυτήν των θυμιατηρίων σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολη η διάκρισή τους.

Οι γυάλινες καντήλες υπήρξαν η πιο μεγάλη επινόηση της ύστερης αρχαιότητας στο θέμα του φωτισμού. Εμφανίστηκαν από την αρχή του 3^{ου} αι. μ.Χ. στην Αίγυπτο και στην Ανατολή όπου άρχισαν να συναγωνίζονται τα πήλινα λυχνάρια. Από τις αρχές του 4^{ου} αι. έχουμε αναφορές για χρήση γυάλινων καντηλών και πολυκάνδηλων στη Ρώμη. Με την πάροδο του χρόνου τα πλεονεκτήματά τους εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα. Η επικράτηση των γυάλινων καντηλών οφείλεται σε μία σειρά πλεονεκτημάτων που παρουσίαζαν όπως: α) το γεγονός ότι το γυάλινο περίβλημα όχι μόνο δεν ανέκοπτε τη διάχυση του φωτός αλλά την υποβοηθούσε, καθώς η πλήρωση των καντηλών με νερό μετέτρεπε την κοίλη επιφάνειά τους σε μεγεθυντικό φακό, β) δεν υπήρχε η ανάγκη συνεχούς τροφοδότησής τους και φροντίδας για τη σωστή καύση τους, γ) δεν απαιτούνταν ιδιαίτερο δοχείο για τη συγκέντρωση των καταλοίπων της καύσης, καθώς η φλόγα έκαιγε μέσα στα όρια του χείλους τους, δ) οι καντήλες πιο ανθεκτικές από τα κεριά καθημερινής χρήσης παρουσίαζαν το επιπλέον πλεονέκτημα ότι προστάτευαν καλύτερα τη φλόγα από τα ρεύματα του αέρα και περιόριζαν τους κινδύνους του απρόβλεπτου σβησίματος τους, αποτελώντας ιδανικά μέσα για τη διατήρηση της φωτιάς, ως ακοίμητες καντήλες (βλ. στον παρόντα τόμο 85) και τέλος ε) λόγω του ανοιχτού περιχειλώματός τους οι γυάλινες καντήλες πλένονταν εύκολα.

Όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα αντιστάθμιζαν επαρκώς τα μειονεκτήματα των γυάλινων καντηλών, όπως ήταν το υψηλό κόστος, το εύθραυστο της φύσης τους και το γεγονός ότι τα έντομα που προσελκύνονταν από το φως έπεφταν μέσα στο διευρυμένο στόμιό τους.

Καθώς, λοιπόν, το διάφανο γυαλί επέτρεπε τον φωτισμό από ψηλά και προς όλες τις κατευθύνσεις σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ανάρτησής τους, ως μεμονωμένες ή σε πολυκάνδηλα, οι γυάλινες καντήλες εξελίχθηκαν στο ιδανικό μέσο για την εξυπηρέτηση του γενικού φωτισμού των μεγάλων χριστιανικών βασιλικών. Η χρήση τους όμως δεν περιορίστηκε στις χριστιανικές εκκλησίες αλλά διαδόθηκε και στις συναγωγές, και στα λουτρά και μέσα σε λίγες δεκαετίες και στα ιδιωτικά σπίτια¹⁰³.

Από τον 4^ο αι. και εξής, οι γυάλινες καντή-

Glass lamps were the great invention of Late Antiquity in the field of lighting. They appeared in Egypt and the Levant early in the 3rd c., and immediately began to replace clay lamps. Glass lamps and polycandela were already being used in Rome by the beginning of the 4th c., and as time went on they became increasingly popular.

Glass lamps also possessed a series of advantages which contributed to their prevalence, including the fact that: a) the glass bowls not only did not block the light but indeed intensified it, since the water they contained transformed their surfaces into magnifying glasses; b) they did not need to be constantly replenished and trimmed; c) they did not need a special container to collect combustion residues, since the flame was contained within the rim of the vessel; d) they were more durable than candles for daily use, for their flame was better protected from draughts and thus less likely to be blown out unexpectedly, making them ideal for keeping alight the flame of “unsleeping” (*akoimetoι*) i.e. ever-burning lamps; (see in the present volume 85) and e) their open rims made them easy to wash.

Counterbalancing these many advantages were a number of serious disadvantages, such as their high cost, their fragility, and the fact that the insects attracted to their light fell into their bowls.

Transparent glass lamps shed light all around, making them ideal for lighting the great Christian basilicas for they could be hung up high, either singly or in clusters as polycandela. The use of glass lamps was not confined to Christian churches but spread to the synagogues and the bathhouses, and within a few decades to private houses as well¹⁰³.

By the 4th c. glass lamps headed the list of glass manufactures, a development that presumably had nothing to do with any lack of other materials but rather with the feelings inspired by the new material. This is reflected in the descriptions of contemporary writers: among others writing in Late Antiquity, Prudentius (late 4th-early 5th c.) and Paulinus of Nola (ca. 354-431) extolled the beauty and luminosity of the light shed by glass lamps suspended from the ceiling, either singly or massed on a polycandelon¹⁰⁴, in terms repeated through the Middle Ages and expressed in the 15th c. by Symeon of Thessalonica, who compared the lamps hanging in the churches to the stars in the heavens: “In the church as in the visible world lamps are hung like stars. The circle of

¹⁰³ O’Hea 2007, 244.

¹⁰³ O’Hea 2007, 244.

¹⁰⁴ “Credas stelligeram desuper aream Ornatam geminis stare trionibus”. See in this regard Chrzanowski 2006, 378.

λες κατέχουν μία πρώτης τάξης θέση στην παραγωγή του γυαλιού, επιλογή που μάλλον δεν σχετίζεται με την υποχώρηση της ζήτησης των άλλων φωτιστικών μέσων αλλά με την αίσθηση που προκαλεί στο καταναλωτικό κοινό το καινούριο, στοιχείο που αποτυπώνεται εύγλωττα στις περιγραφές των συγγραφέων της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσα σε άλλους συγγραφείς της εποχής τους, ο Προυδέντιος (τέλος του 4^{ου}-αρχές του 5^{ου} αι.) και ο Παυλίνος της Νόλας (περ. 354-431) εκθειάζουν τη φωτεινότητα και την ομορφιά του φωτός που παράγεται από τις γυάλινες καντήλες κρεμασμένες στην οροφή, είτε μεμονωμένες είτε σε σύνολα υποστηριζόμενα από πολυκάνδηλα¹⁰⁴. Τα επιχειρήματά τους θα αναβιώσουν και θα επαναληφθούν και άλλες φορές μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, όπως για παράδειγμα από τον Συμεών Θεσσαλονίκης, ο οποίος κατά τον 15^ο αι. θα παραβάλλει τις αναρτούμενες καντήλες των εκκλησιών με τα αστέρια του ουρανού: «Διό και ὡς ἐν οὐρανῷ τῶ ὀρομένῳ, τῶ ναῶ δηλαδή, ὡς ἀστέρες τα φῶτα ἠώρηται. Καί ὁ κύκλος ἐστὶ τῶν φῶτων τό στερέωμα ὑπεμφαίνων, καὶ τὰς ζώνας τῶν πλανητῶν¹⁰⁵». Οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Διαπιστώνουμε ότι αυτά τα φωτιστικά μέσα αποτελούσαν μέρος του λειτουργικού εξοπλισμού των μεγάλων βασιλικῶν¹⁰⁶. Θεωρώ ότι οι αναφορές αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι το φωτιστικό αυτό μέσο ήταν καινοφανές και εύλογα προκαλούσε δέος στις περιπτώσεις των ναῶν όπου ήταν συγκεντρωμένα πολλά φωτιστικά¹⁰⁷.

Στην περίοδο από τον 5^ο αι. και εξής οι γυάλινες καντήλες γνωρίζουν πολύ μεγάλη διάδοση, τόσο στον τύπο της οὐριάχου¹⁰⁸, δηλαδή στο σχήμα κούπας με μακρύ κυλινδρικό στέλεχος, επικολημένο ή διαμορφωμένο κάτω από τον πυθμένα της, όσο και στον τύπο των κωνικών ποτηριῶν με χαμηλό συμφυές πόδι, δισκοειδή βάση και τρεις μικρές λαβές περιμετρικά στο χείλος.

Αρχικά φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερο όνομα για τις γυάλινες καντήλες¹⁰⁹ αλλά στην πορεία του χρόνου τις περιέγραφαν ως ὑελίνους λύχνους και ως λαμπτήρες.

Τα τοιχώματα των γυάλινων καντηλών ήταν εύθραυστα και η προσέγγιση της

lights represents the firmament and circles of planets¹⁰⁵. The information supplied by literary sources appears to be confirmed by archaeological finds, which show that such lamps were part of the liturgical furnishings of the great basilicas¹⁰⁶. These passages seem to me to reflect the fact that this new means of lighting was truly impressive and indeed awe-inspiring in churches with many such fixtures¹⁰⁷.

From the 5th c. on glass lamps were widely used everywhere, both in the “οὐριάχος” (*ouriachos*) type¹⁰⁸, that is, a bowl with a long tubular lower body, and in the type of a conical beaker with a short stem, disc base and three small handles around the rim.

It seems that at first no special name was used for glass lamps¹⁰⁹, but as time went on they came to be called “ὑελίνους λύχνους” (“glass lamps”) and “λαμπτήρες” (“lamps”).

The walls of glass lamps were fragile, and would shatter if the flame came too close; this was a handicap to the use of glass vessels as lamps, and explains why they were the last type of lamp to be used in the Roman and Byzantine period. Adding water, which has an extremely high heat capacity, to the bowl of a glass lamp was one way of protecting it from overheating and breaking. Another problem was the need to keep the wicks of glass lamps from touching the walls of the vessel. These requirements largely determined how glass lamps worked and, except where floating vegetal wicks were used, imposed the use of wick supports that rested on the bottom of the lamp bowl or on a glass cylinder set in the bottom of the vessel (figs 28i-ii) or were placed on the rim of the lamp (figs 28iii-vi)¹¹⁰.

Kandelai could be free-standing or suspended, either singly or in sets arranged on polycandela. The handles around their rims are an indication of their use as hanging lamps.

The various types seem to have developed at different times and in different current inherited and emerging needs. Kandelai were created for polycandela (see in the present volume cat. no. 77), in other words, or rather polycandela were created to support a number of kandelai, whose shape was then gradually modified accordingly: for example,

¹⁰⁴ «Credas stelligeram desuper aream Ornatam geminis stare trionibus». Βλ. σχετικά Chrzanowski 2006, 378.

¹⁰⁵ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ*, 104. 348-349.

¹⁰⁶ Uboldi 1995, 94.

¹⁰⁷ Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή δεν μπορούμε να παραβλέψουμε μία ανάλογη περίπτωση. Την εντύπωση που προκάλεσαν οι εφαρμογές με οπτικές ίνες στον τομέα του φωτισμού.

¹⁰⁸ Trowbridge 1930, 174, 190, 191.

¹⁰⁹ O’Hea 2007, 244 και σημ. 50.

¹⁰⁵ Symeon of Thessalonica, *Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ*, 104.348-349.

¹⁰⁶ Uboldi 1995, 94.

¹⁰⁷ Even today we find a similar example, in the impression created by the applications of optic fibres in the field of lighting.

¹⁰⁸ Trowbridge 1930, 174, 190, 191.

¹⁰⁹ O’Hea 2007, 244 and note 50.

¹¹⁰ For details on wickholders, see Μότσιανος 2011, 225-232.

φλόγας σε αυτά μπορεί να απέβαινε μοιραία για την ακεραιότητά τους. Αυτή η ιδιαιτερότητα των γυάλινων σκευών αποτέλεσε τροχοπέδη για την αξιοποίησή τους και δικαιολογεί το γεγονός ότι αποτελούν τον οψιμότερο τύπο φωτιστικών μέσων από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν στη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο. Η προσθήκη νερού στο εσωτερικό των γυάλινων καντηλών ήταν μία επιλογή για να τα προστατεύσουν από την υπερθέρμανση και το σπάσιμό τους. Αυτό επιτυγχανόταν χάρη στον εξαιρετικά υψηλό συντελεστή θερμοχωρητικότητας που διαθέτει το νερό. Επίσης, απαραίτητη προϋπόθεση υπήρξε η ανάγκη σταθεροποίησης των ελλυχνίων των καντηλών, ώστε να μην έρχονται σε επαφή με τα γυάλινα τοιχώματά τους. Οι προαναφερθείσες αναγκαίες επιλογές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας των γυάλινων καντηλών και κατέστησαν απαραίτητα και τα στηρίγματα φτιλιών, εκτός εάν χρησιμοποιούνταν φυτικά επιπλέοντα φτιλικά όπως το λουμί-νι (*Βαλλωτή η κρατηφόρος*). Τα στηρίγματα αυτά είτε πατούσαν στον πυθμένα ή σε γυάλινο κύλινδρο προσαρτημένο στον πυθμένα (εικ. 28i-ii) είτε ήταν τοποθετημένα στο χείλος των καντηλών (εικ. 28iii-vi)¹¹⁰.

Οι καντήλες θα μπορούσαν να είναι είτε στατές είτε αιωρούμενες, μεμονωμένες ή τοποθετημένες σε πολυκάντηλα ως σύνολα. Η ύπαρξη λαβών περιμετρικά αποτελούν ένδειξη για χρήση των καντηλών ως αιωρούμενων.

Οι εκάστοτε τύποι δείχνουν ότι διαμορφώνονταν ανάλογα σε κάθε εποχή και περιοχή διαφορετικά πρότυπα έτσι ώστε να θεραπεύουν τρέχουσες, παλαιές και καινοφανείς ανάγκες. Έτσι, δημιουργούνται καντήλες για πολυκάνδηλα (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 77) ή καλύτερα κατασκευάζονταν πολυκάνδηλα για να στηρίζουν περισσότερες από μία καντήλες και στη συνέχεια σε αυτές προφανώς προσδίδονταν το κατάλληλο σχήμα για παράδειγμα το στέλεχος στη βάση τους γίνεται συμπαγές, προκειμένου να σταθεροποιούνται ευκολότερα. Φαίνεται ότι οι λόγοι εγκατάλειψης ενός τύπου και προτίμησης ενός άλλου ήταν καθαρά πρακτικοί.

Συνήθως η διακόσμηση απουσιάζει από τις γυάλινες καντήλες λόγω των τεχνικών περιορισμών και λόγω του εύθραυστου υλικού τους. Φαίνεται ότι η διακόσμηση των καντηλών αρχίζει να ενδιαφέρει μάλλον μετά το τέλος της πρώτης χιλιετίας, όταν κάνουν την εμφάνισή τους οι σμαλ-

acquiring a solid stem for easy insertion into the holder. It would seem that the reasons for abandoning one type and preferring another were purely practical.

For technical reasons and because of the fragility of the material, glass lamps are usually undecorated. This apparently began to change towards the end of the first millennium, when a growing interest in decoration resulted in the appearance of the first enamelled glass lamps, which were probably used as "lampshades".

Kandelai were used in everyday life, perhaps in private devotions, in reading and writing, in places of worship, as indicated by the specimens found in Monastery of Zygou (figs 26-27)¹¹¹ and the ones depicted in the mosaics in the dome of the Rotonda of St George in Thessaloniki¹¹² (see in the present volume 129-138) and in the basilica of St Demetrius¹¹³, and in funerary rites (fig 29)¹¹⁴.

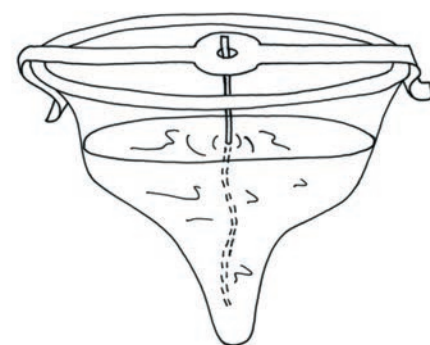
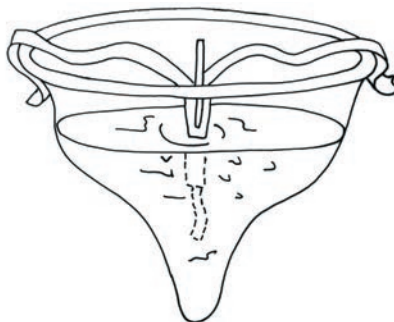
28 i.

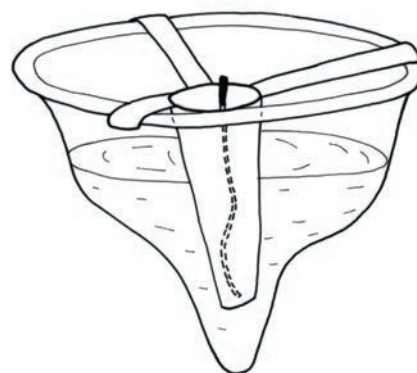
28 ii.

28 iii.

28 iv.

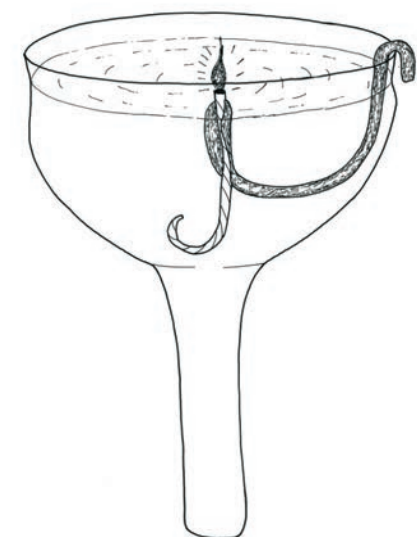

28 v.

28 i-vi. Σχεδιαστική αποκατάσταση τρόπων στήριξης φτιλιών γυάλινων καντηλών (σχ. Χρ. Μαλλιά).

28 i-vi. Suggested reconstruction of wickholders in use (drawing by Ch. Mallia).

28 vi.

¹¹⁰ Για τα στηρίγματα των φτιλιών αναλυτικά βλ. Μότσιανος 2011, 225-232.

¹¹¹ Παπάγγελος 2005, pl. 36a, b; Arell 2006, 139, 140.

¹¹² Philippe 1970, 82-83.

¹¹³ Υδατογραφίες του W. S. George, 76.

¹¹⁴ Κίσσας 1991, 209.

τωμένες καντήλες, οι οποίες πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως σκίαστρα φωτιστικών.

Οι καντήλες χρησιμοποιήθηκαν στην καθημερινή ζωή, ίσως και στην ιδιωτική λατρεία, στη γραφή και την ανάγνωση, σε λατρευτικούς χώρους, όπως υποδεικνύουν οι καντήλες που βρέθηκαν στη Μονή Ζυγού στη Χαλκιδική (εικ. 26-27)¹¹¹, αυτές που απεικονίζονται στα ψηφιδωτά του θόλου της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη¹¹² (βλ. στον παρόντα τόμο 129-138) και ανάλογη που απεικονιζόταν στα ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου¹¹³, και τέλος σε ταφικά έθιμα (εικ. 29)¹¹⁴.

Διαθέτουμε ενδείξεις για την παραγωγή γυάλινων φωτιστικών σωμάτων στην παλαιохριστιανική Θεσσαλονίκη (βλ. στον παρόντα τόμο 126-128). Επίσης, αναφορά σύμφωνα με την οποία υπήρχε η δυνατότητα εύρεσης γυαλιού τον 9^ο αι. στη Θεσσαλονίκη επιβεβαιώνεται με την ανακάλυψη εργαστηρίου υαλουργίας στο κέντρο της πόλης, η λειτουργία του οποίου χρονολογείται γύρω στο 820-870¹¹⁵.

Υποστήριξη και ανάρτηση φωτιστικών μέσων

Η εξέλιξη της ποικιλομορφίας των αντικειμένων υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών στο Βυζάντιο οφείλεται κυρίως, από τη μια, στην καθιέρωση των κεριών ως μέσων φωτισμού, και από την άλλη, στην απαρχή της χρήσης των γυάλινων καντηλών. Έτσι, δημιουργήθηκε μία σειρά από νέα μέσα υποστήριξης και ανάρτησης των κεριών και των καντηλών. Η ορολογία των υποστηρικτικών μέσων είναι εξίσου πλούσια με την ποικιλία που τα χαρακτηρίζει. Σε πολλές περιπτώσεις οι όροι είναι ενδεικτικοί για το είδος του φωτιστικού που στήριζαν (π.χ. *κηροπήγιο*, *κηροστάτης*¹¹⁶, *λυχνοστάτης*), για τη θέση τους στον χώρο (π.χ. *σταθερά*¹¹⁷ ή *σταταρέα*¹¹⁸), για το σχήμα τους (*παλάμαι*¹¹⁹, *όβελισκολυχνία*¹²⁰, *δρακοντάρια*¹²¹) και τον αριθμό των

We know that glass lamps were being made in Early Christian Thessaloniki (see in the present volume 126-128), while a reference to the possibility of finding glass in 9th-century Thessaloniki has been confirmed by the discovery of a glass-working establishment in the centre of the city that was in operation circa 820-870¹¹⁵.

Supporting and suspending light devices

The development of a variety of types of support types for different kinds of standing or hanging lights in Byzantium reflects primarily to the established use of candles as a means of lighting and the emerging use of glass lamps, which resulted in the creation of a series of new means for supporting and suspending both candles and kandelai.

The vocabulary associated with these means of support is as rich and varied as the objects it describes. Often, the terms indicate the kind of light they were intended for (e.g. candlestick, candlestand¹¹⁶, lampstand), their position [e.g. free-standing lamps, described as “σταθερά”¹¹⁷ or “σταταρέα” (*statarea*)¹¹⁸], their shape [“παλάμαι” (*palamai*), maybe “palmate” lamps¹¹⁹, “όβελισκολυχνία”, lamps in the shape of an obelisk¹²⁰, dragon-shaped lamp-brackets (*drakontaria*)¹²¹], or the number of lights [e.g. candelabra with twelve candleholders (*manoualia dodekaphotia*)¹²², and the twin candlestick or “διβάμπουλον” (*divamvoulon*) carried by the emperor¹²³]. One important element that must be taken into account is the loanwords from Latin, for example “καντηλέρι” (*kanteleri*) from *candelabrum* and *manouale* from *candelabrum manuale*¹²⁴.

Classified by position, candle and lamp supports fall into four categories: a) standing, b) portable, c) sconces, affixed to walls or articles of furniture, and d) ceiling fixtures, from which lamps can be hung. Each of

29. Γυάλινη καντήλα, Κολχίδα Κιλκίς, 5^{ος} αι., Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΥ 182 (φωτ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

29. Glass lamp, Kolchida Kilkis, 5th c., Museum of Byzantine Culture, inv. no. BY 182 (photo Museum of Byzantine Culture).

¹¹¹ Παπάγγελος 2005, εικ. 36α, β. Arell 2006, 139, 140.

¹¹² Philippe 1970, 82-83.

¹¹³ Υδατογραφίες του W. S. George, 76.

¹¹⁴ Κίσσας 1991, 209.

¹¹⁵ Γερολυμάτου 2008, 147.

¹¹⁶ Μπούρα 1973, 134 και σημ. 5, όπου παραπέμπει στο *Τυπικόν Θεοτόκου Έλεούσης, Άπογραφή*, 123.30-124.6.

¹¹⁷ Xanthoroulou 2010, 29 και σημ. 162, 164.

¹¹⁸ Παπαδοπούλου 2000, 72, όπου παρατίθεται η άποψη ότι συνήθως τα λυχνάρια ήταν φορητά και στηρίζονταν σε λυχνοστάτες, οπότε ονομάζονταν λυχνία σταταρέα ή κοντολύχνα χωρίς, ωστόσο, να παρατίθενται σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹¹⁹ Parani, Pitarakis, Spieser 2003, 161; Lemerle 1977, 24.139.

¹²⁰ *Τυπικόν μονής Λιβός*, κεφ. 37. Bouras 1981, 491.

¹²¹ *Τυπικόν Γρηγόριου Πακουριανού*, 125.1742.

¹¹⁵ Γερολυμάτου 2008, 147.

¹¹⁶ “Κηροστάτης”: Μπούρα 1973, 134 and note 5, citing *Τυπικόν Θεοτόκου Έλεούσης, Άπογραφή*, 123.30-124.6.

¹¹⁷ Xanthoroulou 2010, 29 and notes 162, 164.

¹¹⁸ Παπαδοπούλου 2000, 72, who expresses the view that lamps were usually portable and were placed on lampstands, hence the name “λυχνία σταταρέα” ή “κοντολύχνα”, but cites no references; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 1674, 1677, note 53.

¹¹⁹ “Παλάμαι”: Parani, Pitarakis, Spieser 2003, 161; Lemerle 1977, 24.139.

¹²⁰ “Όβελισκολυχνία”: *Τυπικόν μονής Λιβός*, 37; Bouras 1981, 491.

¹²¹ “Δρακοντάρια”: *Τυπικόν Γρηγόριου Πακουριανού*, 125.1742.

¹²² “Ίσταμένοις δωδεκαφωτίσις μανουαλίσις”: *Τυπικόν Θεοτόκου Κεχαριτωμένης*, 109.1598 και 109.1610; Thomas, Constantinides-Hero 2000, 697, 698, 741, 742, 1087, 1229.

¹²³ “Διβάμπουλον”: Pseudo-Kodinos, *De officiis*, 190.6-191.10, 198.5.

¹²⁴ *Λεξικό Κριαρά*, s.v. “μανουάλιον”.

επιβεβαιώνεται από πολλές αναφορές στις γραπτές βυζαντινές πηγές, συνεχίζεται στην χριστιανική εκκλησία αδιάλειπτα έως τις μέρες μας²¹⁴.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι η παράδοση της χρήσης φωτιστικών ελαίου και μελισσόκερου στον χώρο της χριστιανικής λατρείας υπήρξε τόσο ισχυρή ώστε εξακολουθεί να υφίσταται έως τις μέρες μας τόσο στους ναούς όσο και στην ιδιωτική λατρεία παρά την παράλληλη χρήση ηλεκτρικών φωτιστικών. Μάλιστα, ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτά υποκαθιστούν τα φωτιστικά ελαίου και μελισσόκερου διατηρούν το σχήμα των βυζαντινών πολύφωτων (βλ. στον παρόντα τόμο 328).

37.

37. Λεπτομέρεια μικρογραφίας του Κώδ. Vat. gr. 1162, Όμιλίες Ιακώβου Κοκκινόβαφου, φ. 68ν (Stornajolo 1910, 29).

37. Hook-shaped kandela supports attached on a lateral wall. Miniature detail in *Cod. Vat. gr. 1162, Homilies of James Kokkinovaphos*, fol. 68ν, Paris, National Library (Stornajolo 1910, 29).

note that the use of oil lamps and beeswax candles in Christian worship is such a powerful tradition that it persists to this day, both in the churches and in private devotions, despite the parallel use of electric lighting. Moreover, even where electric lights have replaced oil lamps and candles, they are made in the shape of Byzantine candelabra (see in the present volume 328).

41.

41. Σχεδιαστική απόδοση αφής κεριού.

41. Sketch of lighting an elevated candle.

²¹⁴ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η προσφορά κεριών επιτρεπόταν ακόμη και σε χριστιανικούς ναούς που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά. Βλ. σχετικά Ταμπάκη 1998, 99-102.

BIBΛIOΓPAΦIA // BIBLIOGRAPHY

Συντομογραφίες // Abbreviations

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
C.V.A.	Corpus Vasorum Antiquorum
CA	Cahiers archéologiques
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CNRS	Centre national de la recherche scientifique
CB	Corpus scriptorum historiae Byzantinae
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, 15 τ. Paris, 1907-1953.
DAGR	Ch. Daremberg, E. Saglio (επιμ.), Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, Hachette, Paris 1873-1919.
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
EHB	A. E. Laiou (επιμ.), <i>The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century</i> , 3 τόμοι, [Dumbarton Oaks Studies 39, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University], Washington D.C. 2002.
E.I.²	Encyclopaedia of Islam 2 nd ed.
E.M.E.	Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας
HTR	Harvard Theological Review
I.D.	Inscriptions de Délos, τ. 1-7, Paris 1926-1972.
I.G.	Inscriptiones Graecae, 1877-
IIRAIK	Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinople
JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JJS	Journal of Jewish Studies
LBG	E. Trapp κ.ά., <i>Lexikon zur byzantinischen Grazität besonders des 9.-12. Jahrhunderts</i> , τ. I-IV (α-κώφευσις), τ. V (λ-παλιάνθρωπος), Wien 1994-2005.
ΛΕΜΜ-Θ	Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
L.-S.	H. G. Liddell, R. Scott, <i>A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie</i> , Oxford 1940.
ΜΒΠ	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
ODB	A.P. Kazhdan (επιμ.), <i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Prepared at Dumbarton Oaks, τ. 1-3, University Press, New York - Oxford 1991.
PG	J.P. Migne (επιμ.), <i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , Paris, 1857-1866.
QDAP	The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine
REB	Revue des études byzantines
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
ΘHE	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
THEScra	<i>Thesaurus cultus et rituum antiquorum</i> . Fondation pour le lexicon iconographicum mythologiae classicae, J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2004-2006.

Πηγές // Primary sources

- Αισχύλος, *Άγαμέμνων*: D. L. Page (έκδ.), *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford 1972, 139-198.
Άθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τὸν αὐτὸν Κάστορα*: Άθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τὸν αὐτὸν Κάστορα*: περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς κακίας λογισμῶν, Ἐπιστολή β', PG 28, στ. 872-904.
Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*: S. P. Peppink (έκδ.), *Athenaei dipnosophistarum epitome*, τ. 2.1-2.2, Leiden 1937-1939.
Ἀριστόνικος, *Περὶ σημείων Ὀδυσσεείας*: O. Carnuth (έκδ.), *Aristonici De signis Odysseae reliquiae emendatiores*, Leipzig 1869.
Ἀριστοτέλης, *Μετεωρολογικά*: F. H. Fobes (έκδ.), *Aristotelis meteorologicorum libri quattuor*, Cambridge Mass., 1919 (ανατ. Hildesheim 1967), 338a20-390b22.
Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ἀναπνοῆς*: W. D. Ross (έκδ.), *Aristotle. Parva naturalia*, Oxford 1955 (ανατ. 1970), 470b6-480b30.
Ἀριστοτέλης, *Προβλήματα*: I. Bekker (έκδ.), *Aristotelis opera*, τ. 2, Berlin 1831 (ανατ. 1960), 859a1-967b27.
Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι*: N. G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae, Tomus II*, Oxford 2007, 135-204.
Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*: N. G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae*, Oxford 2001, 137-202.
Ἀριστοφάνης, *Σφήκαι*: N.G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae*, Oxford 2007, 209-273.
Ἄρχιππος, *Ἀποσπάσματα*: A. Meineke (έκδ.), *Fragmenta comicorum Graecorum*, τ. 2.2, Berlin 1840 (ανατ. 1970), 715-718.
Βίος Λαζάρου: Greenfield, R. (μετάφρ.), *The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint* (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2000).
Vergilius, *Aeneis*: E. Norden (έκδ.), *P. Vergilius Maro Aeneis*, τ. 6, Leipzig 1903.
Γαληνός, *Περὶ κράσεων*: C. G. Kühn (έκδ.), *Γαληνοῦ περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 11-12, Leipzig 1826 (ανατ. Hildesheim 1965).
Γαληνός, *Εἰς τὸ προρρητικὸν Ἱπποκράτους ὑπόμνημα πρῶτον*: H. Diels (έκδ.), *Galenii in Hippocratis prorrheticum I commentaria iii*, *Corpus medicorum Graecorum* 5.9.2, Leipzig 1915.
Γαληνός, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*: C. G. Kühn (έκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 13, Leipzig 1827 (ανατ. Hildesheim 1965), 362-1058.
Γεώργιος Μοναχός: C. de Boor (έκδ.), *Georgii monachi chronicon*, 2 τ., Leipzig 1904, (ανατ. Stuttgart 1978).
Γρηγόριος Ἀντιόχος: J. Darrouzes (έκδ.), *Notice sur Gregoire Antiochos*, (1160 à 1196), *REB* 20 (1962), 61-92, κείμενο: 87-89.
Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος 31*: J. Barbel (έκδ.), *Gregor von Nazianz. Die fünf theologischen Reden*, Düsseldorf 1963, 218-276.
Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος 40*: Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος Μ'*, *Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα*, PG 36, 360-425.
Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον*: Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν Πρωτομάρτυρα*, PG 46, στ. 701-736.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Λόγος*: Σοφοκλέους του εξ Οικονόμων (έκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Λόγος Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*, Ἀθήναι 1861.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Λόγος 34*: Π. Κ. Χρήστου (εκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 10, "Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76, Θεσσαλονίκη 1985.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Πρὸς Βαρλαάμ Συγγράμματα*: J. Meyendorff (έκδ.), *Grégoire Palamas, Défense des saints hésychastes*, *Spicilegium Sacrum Lovaniense, Études et documents* 30, Louvain, 1973
De Cer.: J. J. Reiske (έκδ.) *Constantine, Emperor of the East Constantine, De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo: graece et latine*, CB, Bonn 1829.
Διαταγαί Ἀποστόλων: M. Metzger (έκδ.), *Les constitutions apostoliques*, τ. 1-3, Sources chrétiennes 320, 329, 336, Paris 1985-1987.
Δίδυμος, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*: L. Doutreleau (έκδ.), *Didyme l'Aveugle sur Zacharie*, 3 τ., Sources chrétiennes 83, 84, 85, Paris 1962.
Διόδωρος Σικελιώτης, *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*: K.T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf), F. Vogel (εκδ.), *Diodori bibliotheca historica*, 5 τ., γ' έκδ. Leipzig (ανατ. Stuttgart 1964).
Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*: M. Wellmann (έκδ.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, τ. 1-3, Berlin 1907-1914, (ανατ. 1958).
Doctrina Patrum: F. Diekamp (έκδ.), *Doctrina patrum de incarnatione verbi*, Münster 1907, (ανατ. 1981).
Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία: H. Beckby (έκδ.), *Anthologia Graeca*, 4 τ., β' έκδ., Munich 1965-1968.
Ἐπαρχικὸν Βιβλίον: J. Koder (έκδ. και μετάφρ.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, CFHB 33, Wien 1991.
Ἐπιφάνιος, *Ancoratus*: K. Holl (έκδ.), *Eriphanius*, τ. 1: *Ancoratus und Panarion*, Die griechischen christlichen Schriftsteller 25, Leipzig 1915.
Ἑτυμολογικὸν Μέγα: T. Gaisford (έκδ.), *Etymologicum magnum*, Oxford 1848 (ανατ. Amsterdam 1967).
Εὐάγριος: J. Bidez, L. Parmentier (έκδ.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898, (ανατ. New York 1979).
Εὐάγριος, *Πρακτικός*: A. Guillaumont, C. Guillaumont (έκδ.), *Évagre le Pontique. Traité pratique ou le moine*, τ. 2, Sources chrétiennes 171, Paris 1971.
Εὐριπίδης, *Ἡρακλῆς*: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 117-174.

- Εὐριπίδης, Ἴων: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 307-373.
- Εὐριπίδης, Ὀρέστης: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 3. Oxford 1994, 191-286.
- Εὐριπίδης, Τρώαδες: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 181-240.
- Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ἰλιάδα: M. van der Valk (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1971-1987.
- Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀδύσσειαν: G. Stallbaum (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, 2 τ. Leipzig, 1825-1826 (ανατ. Hildesheim 1970).
- Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι: Ph.-E. Legrand (έκδ.), *Hérodote, Histoires*, τ. 9, Paris 1932-1970.
- Ἡρωδιανός, Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστοριῶν: K. Stavenhagen (έκδ.), *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*, Leipzig 1922 (ανατ. Stuttgart 1967).
- Ἡσύχιος, Λεξικόν: K. Latte (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (A-O)*, τ. 1-2, Munksgaard, Copenhagen 1953-1966 και M. Schmidt (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (Π-Ω)*, τ. 3-4. Halle 1861-1862 (ανατ. Amsterdam 1965).
- Θεόφιλος πρωτοσπαθ.: G. A. Greenhill (έκδ.), *Theophili Protospatharii de corporis humani fabrica libri V*, Oxford 1842.
- Θεόφραστος, Περὶ λίθων: D.E. Eichholz (έκδ.), *Theophrastus. De lapidibus*, Oxford 1965, 56-84.
- Θεόφραστος, Περὶ φυτῶν ἱστορία: A. Hort (έκδ.), *Theophrastus. Enquiry into plants*, 2 τ., Cambridge, Mass. 1916 (ανατ. 1961, 1968).
- Θεόφραστος, Περὶ πυρός: V. Coutant (έκδ.), *Theophrastus. De igne*, Assen 1971, 3-51.
- Ἱππιατρικά (Berolinensia): K. Hoppe, E. Oder (έκδ.), *Corpus hippiatricorum Graecorum*, τ. 1., Leipzig 1924 (ανατ. Stuttgart 1971).
- Ἰω. Καμενιάτης: G. Böhlig (έκδ.), *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, CFHB, Series Berolinensis 4, Berlin 1973, 3-68.
- Ἰω. Κίνναμος: A. Meineke (έκδ.), *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, CB, Bonn, 1836.
- Ἰω. Φιλόπνονος, Περὶ διαφορῶν τόνων: L. W. Daly (έκδ.), *Iohannis Philoponi de vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus*, Philadelphia 1983.
- Ἰω. Χρυσόστομος, Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς: Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 55, στ. 39-498.
- Ἰω. Χρυσόστομος, Ὀμιλία εἰς τὴν Γένεσιν: Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὀμιλία εἰς τὴν Γένεσιν, PG 54, 385-580.
- Ἰώσηπος, Ἀρχαιολογία: B. Niese (έκδ.), *Flavius Josephus. Flavii Iosephi opera*, Berlin 1892.
- Ἰωσήφ τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Τραπεζούντος: A. Papadopoulos-Kerameus (έκδ.), *Fontes Trapezuntini*, St Petrograd 1897, (ανατ. Amsterdam 1965), 52-77.
- Κωνσταντίνος Λουκίτης, Ἐγκώμιον: J. O. Rosenqvist (έκδ.), *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trepizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Byzantina Uppsaliensia 5, Uppsala 1996, 114-168.
- Lactantius, *De ira Dei*: W. Kutsch (έκδ.), *De Lactanti De ira Dei librum quaestiones philologiae*, Leipzig 1933.
- Λεοντίου πρεσβυτέρου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν πεντηκοστήν: C. Datema, P. Allen (έκδ.), *Leontii presbyteri Constantinopolitani homiliae, Corpus Christianorum, Series Graeca*, Turnhout 1987, λόγος 11, 347-365.
- Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογραφία: I. Bekker (έκδ.), *Leonis Grammatici chronographia*, CB, Bonn 1842.
- Liber Pontificalis*: L. Duchesne (έκδ.), *Le Liber pontificalis: texte, introduction, commentaire*, τ. 3, Paris 1884-1892.
- Λουκιανός, Ἀληθῶν διηγημάτων: M. D. Macleod (έκδ.), *Luciani opera*, τ. 1, Oxford 1972, 82-125.
- Λουκιανός, Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι: M. D. Macleod (έκδ.), *Luciani opera*, τ. 1. Oxford 1972, 144-163.
- Μακαρίου Αἰγυπτίου: Μακαρίου Αἰγυπτίου, Περὶ ἐλευθερίας νοῦς λόγος ΚΒ', στο: Κ. Γ. Μπόνης (επιμ.), Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων και Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τ. 42, Αποστολική Διακονία της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, 1990.
- Μάξιμος Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον: C. Laga, C. Steel (έκδ.), *Maximi confessoris quaestiones ad Thalassium*, 2 τ., *Corpus Christianorum. Series Graeca* 7 & 22, Turnhout 1980, 1990.
- Νικόλαος Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς: M.-H. Congourdeau (έκδ.), *Nicolas Cabasilas, La Vie en Christ (Livres I-VII)*, τ. 1-2, Sources chrétiennes 355, 361, Paris 1989-1990.
- Νόννος, Διονυσιακά: R. Keydell (έκδ.), *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, 2 τ., Berlin 1959.
- Ὀλυμπιόδωρος, Μετεωρολογικῶν Ἀριστοτέλους σχόλια: G. Stuve (έκδ.), *Olympiodori in Aristotelis meteora commentaria, Commentaria in Aristotelem Graeca* 12.2, Berlin 1900.
- Ὀρειβάσιος: J. Raeder (έκδ.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 1-4, *Corpus medicorum Graecorum*, Leipzig 1928-1933.
- Διήγησις Παιδιόφραστος τῶν Τετραπόδων Ζώων: W. Wagner (έκδ.), *Carmina Graeca Medii Aevi*, Leipzig 1874.
- Παυσανίας, Ἑλλάδος περιήγησις: W. H. S. Jones, H. A. Ormerod (έκδ.), *Pausanias. Pausanias Description of Greece*, Cambridge Mass. 1918.
- Περὶ στρατηγίας: G. T. Dennis (έκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, CFHB, Series Washingtonensis 25, Washington, D.C. 1985, 10-134.
- Plinius, *Naturalis Historia*: J. Ludwig von, K. F. Mayhoff (έκδ.), *Pliny, the Elder. Historia naturalis*, (ανατ. Stuttgart, 1967-1970).
- Πλούταρχος, Ἀλέξανδρος: K. Ziegler (έκδ.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.2, β' έκδ. Leipzig 1968, 152-253.
- Πλούταρχος, Βρούτος: K. Ziegler (έκδ.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.1, β' έκδ. Leipzig 1964, 135-179.
- Πλούταρχος, Λυκοῦργος: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 1. Cambridge, Mass., 1914 (ανατ. 1967), 204-302.
- Πλούταρχος, Νομάς: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 1. Cambridge, Mass., 1914 (ανατ. 1967), 306-382.
- Πλούταρχος, Ὄθων: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 11. Cambridge, Mass. 1926 (ανατ. 1962), 276-318.
- Πλούταρχος, Συμποσιακῶν βιβλία: C. Hubert (έκδ.), *Plutarchi moralia*, τ. 4, Leipzig 1938 (ανατ. 1971).
- Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, E. Bethe (έκδ.), *Pollucis onomasticon*, 2 τ. Lexicographi Graeci 9.1-9.2, Leipzig 1900, 1931, (ανατ. 1967).
- Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων: G. Wirth (post J. Haury) (έκδ.), *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. 4, Leipzig 1964.
- Προκόπιος, Ὑπὲρ πολέμων: J. Haury (έκδ.), *Procopius Caesariensis Opera omnia*, τ. 1, *De bellis libri I-IV*, Munich, Leipzig 2001.
- Prudentius, *Cathemerinon*: A. Bayle (έκδ.), *Étude sur Prudence suivie du Cathemerinon*, Paris 1860.
- Σιμπλικίος, Σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη, Περὶ Οὐρανοῦ: J. L. Heiberg (έκδ.), *Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria, Commentaria in Aristotelem Graeca* 7, Berlin 1894.
- Σοφοκλῆς, Οἰδίπους Τύραννος: H. Lloyd-Jones, N. G. Wilson (έκδ.), *Sophoclis fabulae*, Oxford 1990 (ανατ. 1992), 120-180.

- Σουΐδας: A. Adler, *Suidae lexicon*, 4 τ., Lexicographi Graeci, Leipzig 1928-1935, (ανατ. 1967, 1971).
- Θεοδ. Στουδίτη, Ἐπιστολαί: G. Fatouros (έκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB, Series Berolinensis 31, τ. 2, Berlin 1992.
- Συμεών Νέος Θεολόγος, Βίβλος Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν: J. Darrouzès (έκδ.), *Syméon le Nouveau Théologien, Traités théologiques et éthiques*, Sources chrétiennes 122, 129, Paris 1966, 1967
- Συμεών Νέος Θεολόγος, Κατηχήσεις: B. Krivochéine, J. Paramelle (έκδ.), *Syméon le Nouveau Théologien, Catéchèses*, Sources chrétiennes 96, 104, 113, Paris 1963-1965.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ: Συμεών Θεσσαλονίκης, Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ..., PG 155, 697-749.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ: Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, PG 155, 305-362.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, Διάλογος, ΣΟΘ', PG 155.
- Συνεχ. Θεοφάνους: I. Bekker (έκδ.), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, CB, Bonn 1838.
- Σχόλια στον Αριστοφάνη, (Σφήκαι): W. J. W. Koster (έκδ.), *Scholia in Vespas, Pacem, Aves et Lysistratam*, Scholia in Aristophanem 2.1. Groningen 1978, 3-238.
- Σχόλια στον Αριστοφάνη: W. J. W. Koster (έκδ.), *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, Scholia in Aristophanem 1.3.1., Groningen 1977, 256-282.
- Σχόλια στον Αισχύλο (Ἄγαμέμνων): O. L. Smith (έκδ.), *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, τ. 1, 2.2, Leipzig 1976, 1982.
- Σχόλια στον Ευριπίδη (Φοίνισσαι): W. Dindorf (έκδ.), *Scholia Graeca in Euripidis tragoedias*, τ. 3-4, Oxford 1863.
- Σχόλια στον Όμηρο (Ἰλιάδα): H. Erbse (έκδ.), *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, τ. 1-5, 7, Berlin 1969-1988.
- Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Τῶν ἐν τῇ θεῖα ἱερουργία τελουμένων: Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῖα ἱερουργία τελουμένων, PG 87 Γ, 3981-4002.
- Τακτικὸν Νίκωνος: V. Benešenić (έκδ.), *Taktikon Nikona Chernogortsa* (περ. 1055-1060), St Petrograd 1917.
- Τιμαρίων: Π. Βλαχάκος (επιμ. καὶ μετάφρ.), *Τιμαρίων ἢ Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων: Ἐνα ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη*, Βυζαντικοὶ συγγραφεῖς 1, Θεσσαλονίκη 2002.
- Τυπικὸν Γρηγόριου Πακουριανοῦ, P. Gautier (έκδ.), *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, REB 42 (1984), 5-145.
- Τυπικὸν Θεοτόκου Κεχαριτωμένης: P. Gautier (έκδ.), *Le typikon de la Theotokos Kecharitomene*, REB 43 (1985), 5-165.
- Τυπικὸν Κοσμοσωτείας: Γ. Παπάζογλου (έκδ.), *Τυπικὸν Ἰσαακίου Αλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείας*, μετάφρ. Π. Τζιβάρρα, Κομοτηνή, 1994.
- Τυπικὸν Θεοτόκου Ἐλεούσης, Ἀπογραφή: L. Petit (έκδ.), *Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, IRAIK 6 (1900-1901), 1-153.
- Τυπικὸν μονῆς Λιβός: H. Delehaeye (έκδ.), *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921.
- Τυπικὸν ὀσίου Σάββα: Τυπικὸν τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, διορθωθέν ... ὑπὸ Ἀρχιμανδρ. Δοσιθέου, Αθήνα χ.χ.
- Τυπικὸν Παντοκράτορος: P. Gautier (έκδ.), *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (1974), 1-145, κείμενο: 27-131.
- Festus, *Breviarium*: J. W. Eadie (έκδ.) *The Breviarium of Festus*, London 1967.
- Φιλόστρατος, Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον: C. L. Kayser (έκδ.), *Flavii Philostrati opera*, τ. 1, Leipzig 1870 (ανατ. Hildesheim 1964).
- Φρύνιχος: J. de Borries, (έκδ.), *Phrynichi sophistae praeparatio sophistica*, Leipzig 1911, 1-129.
- Φωτίου, Συναγωγή: R. Porson (έκδ.), *Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγή*, τ. 1-2, Cambridge, 1822.
- Ξενοφῶν, Κύρου Παιδεία: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 4, Oxford 1910 (ανατ. 1970).
- Ξενοφῶν, Κύρου Ἀνάβασις: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 3, Oxford 1904 (ανατ. 1961).
- Ξενοφῶν, Λακεδαιμονίων Πολιτεία: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 5, Oxford 1920 (ανατ. 1969).
- Ξενοφῶν, Συμπόσιον: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 2, β' έκδ. Oxford 1921 (ανατ. 1971).
- Μιχαήλ Ψελλός, Ποιήματα: L. G. Westerink (έκδ.), *Michaelis Pselli poemata*, Stuttgart 1992.
- Μιχαήλ Ψελλός, *Philosophica minora*: D. J. O'Meara, *Michaelis Pselli philosophica minora*, τ. 2. Leipzig 1989.
- Ψευδο-Ζωναράς, Λεξικόν: J. A. H. Tittmann (έκδ.), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, τ. 1-2, Leipzig 1808, (ανατ. Amsterdam 1967).
- Ψευδο-Κωδινός, *De officiis*: J. Verpeaux (έκδ.), *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Le Monde Byzantin 1, Paris 1966, 130-287.
- Ὠριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά: Ὠριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά, PG 17, 289-309.

Βοηθήματα // Secondary works

- Abadie-Reynal, Sodini 1992** C. Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos. Alikí, Delkos, fouilles anciennes*, Ecole Française d'Athènes, Études Thasiennes 13, Paris 1992.
- Aga-Oglu 1954** M. Aga-Oglu, Remarks on the Character of Islamic Art, *The Art Bulletin* 36 (1954), 175-202.
- Al-Ghabban, κ.ά. 2010** A. I. Al-Ghabban, B. André-Salvini, F. Demange, C. Juvin et M. Cotty (επιμ.), *Routes d'Arabie. Archéologie et Histoire du Royaume d'Arabie Saoudite*, Louvre, Paris 2010.
- Al-Maqrizi 1858** Al-Maqrizi, *Khitat*, Bulaq 1858.
- Allan 1978** J. Allan, From Tabriz to Siirt: Relocation of a 13th- century Metalworking School, *Iran* 16 (1978), 182-183.
- Allan 1982** J. Allan, *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection*, London 1982.
- L'Algérie en héritage** *L'Algérie en héritage*, *Art Et Histoire - Institut Du Monde Arabe*, Κατάλογος Έκθεσης, Paris, Institut du Monde Arabe, 7 octobre 2003-4 avril 2004, Paris 2003.
- Alram-Stern, Hauer-Prost 1989** E. Alram-Stern, M. Hauer-Prost, *Die Römischen Lampen aus Carnuntum*, Den Römische Limes in Österreich, Heft 35, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1989.
- Andronikos 1984** M. Andronikos, *Vergina. The Royal tombs and the ancient city*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1984.
- Androudis 1999** P. Androudis, Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqidés de l'Asie Mineure (Anatolie), *Βυζαντικά* 19 (1999), 309-345.
- Antonaras 2008** A. Antonaras, Glass Lamps of the Roman and Early Christian Periods. Evidence from the Thessaloniki Area, στο: C.-A. Roman, N. Gudea (επιμ.), *Lychnological Acts 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices (Zaláu - Cluj-Napoca, 13th - 18th of May 2006). Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*, Cluj-Napoca 2008, 23-30.
- Antonaras 2009a** A. Antonaras, Glass Doves and Globes from Thessaloniki. North Italian Imports or Local Products?, *Quaderni Friulani Di Archeologia* 19 (2009) = Atti del Convegno INTORNO ALL'ADRIATICO. La diffusione e la produzione di vetro sulle sponde del mare Adriatico nell'antichità, Trieste - Piran 30-31 maggio 2009, Trieste 2009, 27-33.
- Antonaras 2009b** A. Antonaras, Old and Recent Finds of Byzantine Glass from Northern Greece, *Glasnik Srpskog Arheoloskog Drustva* 25, 2009, 83-101.
- Antonaras 2010** A. Antonaras, Glassware in Late Antique Thessalonikē, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzis, S. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē: Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, Cambridge, Mass. 2010, 301-334.
- Antonaras 2010a** A. Antonaras, Glass working activities in Late Roman-Early Christian Thessaloniki. Local Workshops and vessels, στο: J. Drauschke, D. Keller (επιμ.), *Glass in Byzantium - Production, Usage, Analyses, International Workshop organized by the Byzantine Archaeology Mainz, 17th and 18th of January 2008*, Römisch- Germanischen Zentralmuseum (RGZM), Mainz 2010, 93-105.
- Antonaras υπό έκδ. 2** A. Antonaras, An early Christian glass workshop from Thessalonica, στο: *Neighbours and Successors of Rome: traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later first millennium AD*, Kings Manor, York: 19-20 May 2011, Conference organized by the Association for the History of Glass (υπό έκδ.).
- Arell 2006** B. Arell (επιμ.), *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Κατάλογος Έκθεσης, 18 August-21 January 2007, Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, Maahenki Ltd, Helsinki 2006.
- Atasoy 2005** S. Atasoy, *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum, An Illustrated Catalogue*, BAR International Series 1436, Archaeopress, Oxford 2005.
- Atmodipoero, Pardede 2004** R. T. Atmodipoero, L. Pardede, Research on minimum illumination as a function of visual performance, *Energy and Buildings* 36.7 (2004), 644-649.
- Baer 1983** E. Baer, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, State University of New York Press, Albany NY 1983
- Bailey 1975** D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, British Museum Publications Ltd, London 1975.
- Bailey 1976** D. M. Bailey, Pottery Lamps, στο: D. Strong, D. Brown (επιμ.), *Roman crafts*, Duckworth 1976, 93-103.
- Bailey 1980** D. M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, τ. II: Roman Lamps made in Italy, British Museum Publications Ltd, London 1980.
- Bailey 1988** D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. III: Roman Provincial Lamps, British Museum Publications Ltd, London 1988.
- Bailey 1996** D. M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, τ. IV: Lamps of metal and stone, and lampstands, British Museum Publications Ltd, London 1996.
- Bakirtzis 2007** Ch. Bakirtzis, Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century, στο: J. Henning (επιμ.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, τ. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 89-118.
- Bakirtzis, Mastora 2010** Ch. Bakirtzis, P. Mastora, Are the mosaics in the Rotunda in Thessaloniki linked to its conversion into a Christian church?, *IX International Symposium "Nis and Byzantium"*, Nis, 3-5 June 2010, Nis 2011, 33-45.
- Balick, Cox 1997** M. J. Balick, P. A. Cox, *Plants, People, and Culture: The Science of Ethnobotany*, Scientific American Library, New York 1997.
- Ballian 2006** A. Ballian, *Benaki Museum: a guide to the museum of Islamic art*, Benaki Museum, Athens 2006.
- Ballian 2011** A. Ballian, Three medieval Islamic brasses and the Mosul tradition of inlaid metalwork, *Μουσείο Μπενάκη* 9 (2011), 113-141.
- Baramki 1936** D. C Baramki, An Early Byzantine Synagogue near Tell Es Sultan, Jericho, *The QDAP* VI.2 (1936), 73-77.
- Barney κ.ά. 2006** S. A. Barney, W. J. Lewis, κ.ά. (μετάφρ.) με τη συνεργασία της M. Hall, *Isidorus, episcopus Hispalensis. Origines: The etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge University Press, Cambridge - New York 2006.
- Beg [a] EP** M. A. J. Beg, "Shammā", *EP*.
- Beg [b] EP** M. A. J. Beg, "Sirādī", *EP*.
- Behrens-Abouseif 1995** D. Behrens-Abouseif *Mamluk and Post-Mamluk Metal Lamps*, IFAO Cairo 1995.
- Behrens-Abouseif 2006** D. Behrens-Abouseif, A Late Mamluk oil-lamp in the Hungarian National Museum, στο: P. Baker, P. Breend (eds.) *Sifting Sands, Reading Signs: Studies in Honor of Professor Geza Fehérvári*, Furnace Publishing, London 2006, 155-160.
- Ben Abed 2006** A. Ben Abed, *Tunisian mosaics: treasures from roman Africa*, Conservation and Cultural Heritage 7, Getty Publi-

- cations Institute, Los Angeles 2006.
- Bénazeth 1992** D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne: musée du Louvre, catalogue du département des antiquités égyptiennes*, Ed. de la Réunion des musées nationaux, Paris 1992.
- Bénazeth, Rutschowskaya 2000** D. Bénazeth, M.-H. Rutschowskaya, *L'art Copte en Egypte. 2000 Ans de christianisme*, Gallimard, Paris 2000.
- Bialostocki 1988** J. Bialostocki, Puer Sufflans Ignes, στο: J. Bialostocki, *The Message of Images, Studies in the History of Art, Bibliotheca artibus et historiae*, Irsa Verlag, Wien 1988.
- Bianconi 1885** F. Bianconi, *Cartes Commerciales*, Paris 1885.
- Bitterli-Waldvogel 2007** T. Bitterli-Waldvogel, *Lumières et éclairage des châteaux-forts*, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 63-70.
- Blanchard-Lemee 1995** M. Blanchard-Lemee, M. Ennaifer, H. και L. Slim (κείμενα), G. Mermet (φωτογραφίες), *Sols de l'Afrique romaine: mosaïques de Tunisie*, Imprimerie Nationale, Paris 1995.
- Blümner 1879** H. Blümner, *Technology und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, τ. 2, Leipzig 1879.
- Bonacasa, Ensoli 2000** N. Bonacasa, S. Ensoli (επιμ.), *Cirene*, Electa, Milano 2000.
- Bonifay 2004** M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR. International series 1301, Archaeopress, Oxford 2004.
- Bouras 1981** L. Bouras, *Byzantine Lighting Devices, Akten II/3 der XVI internationaler Byzantinistenkongress, Biénnh 4-9 Οκτωβρίου 1981, JOB 32/3* (1981), 479-491.
- Bouras, Parani 2009** L. Bouras, M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 11, *Dumbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C. 2009.
- Bovon 1966** A. Bovon, *Les lampes d'Argos, Études Péloponnésienes V*, Paris 1966.
- Boyd 1988** S. Boyd, *A Bishop's Gift: Open Work Lamps from the Sion Treasure*, στο: F. Baratte (επιμ.), *Argentierie romaine et byzantine*, de Boccard, Paris 1988, 191-202.
- Boyd 1998** S. A. Boyd, *Art in the Service of the Liturgy: Byzantine Silver Plate*, στο: L. Safran (επιμ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, *The Pennsylvania State University Press*, University Park, Pennsylvania 1998, 152-185.
- Boyd, Mundell Mango 1992** S. A. Boyd, M. Mundell Mango (επιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium*, *Πρακτικά Συμποσίου (οργανώθηκε από τους Susan A. Boyd, Maria Mundell Mango και Gary Vikan), 16-18 Μαΐου 1986, The Walters Art Gallery, Baltimore και Dumbarton Oaks, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C., 1992.*
- Budde 1969-1972** L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien*, 2 τ., Verlag Aurel Bongers, 1969-72.
- Boyce 1979** M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979.
- Broneer 1930** O. Broneer, *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. IV.2: *Terracotta Lamps*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1930.
- Broneer 1977** O. Broneer, *Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens*, τ. III: *Terracotta Lamps*, Princeton, New Jersey 1977.
- Bruneau 1965** Ph. Bruneau, *Les Lampes, Delos*, τ. 26, E. de Boccard, Paris 1965.
- Bruneau 1980** Ph. Bruneau, *Les lampes et l'histoire économique et sociale de la Grèce*, στο: *Céramiques hellénistiques et romaines*, Centre de Recherches d' Histoire Ancienne 36, *Annales Littéraires de l' Université de Besançon*, 242, Paris 1980, 19-54.
- Buckton 1994** D. Buckton (επιμ.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*, Κατάλογος Έκθεσης, British Museum, London 1994.
- Burrows, Ure 1911** R. M. Burrows, P. N. Ure, *Kothons and Vases of Allied Types*, *JHS* 31 (1911), 72-99.
- Bussière 2000** J. Bussière, *Lampes antiques d'Algérie*, *Monographies Instrumentum* 16, Monique Mergoïl, Montagnac 2000.
- Busuladžić 2007** A. Busuladžić, *Antique Lamps in the Collections in Bosnia-Herzegovina*, National Museum of Bosnia-Herzegovina, Sarajevo 2007.
- Butler 1993** L. E. Butler, *Hagia Sophia's Nave Cornices as Elements of its Design and Structure*, στο: R. Mark, A. Ş. Cakmak (επιμ.), *Hagia Sophia from the Time of Justinian to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, 57-77.
- Byzance 1992** *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992.
- Cahill 2002** N. Cahill, *Household and city organization at Olynthus*, Yale University Press, New Haven, London 2002.
- Čanak-Medić 2002** M. Čanak-Medić, *Lanterns and Original Paschal Rituals in the Saviour's Church in Žiča and their Antique Sources*, στο: L. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović (επιμ.), *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Kruševac, Museum of Kruševac, 10-13 Μαΐου 2000*, *Studies and Monographs No 2. Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts Studies No 25*, Beograd - Kruševac 2002, 225-236.
- Carboni, Whitehouse 2001** S. Carboni, D. Whitehouse, *Η Υαλοφυγία των Σουλτάνων*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη; *The Metropolitan Museum of Art; The Corning Museum of Glass New Heaven*; London: Yale University Place, 2001 / *Glass of the Sultans* Exh. Cat. Metropolitan Museum of Art New York, 2001.
- Carswell 2003** J. Carswell, *Hanging in a suspense*, *Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 177-183.
- Chevalier 1997-98** P. Chevalier, *Les luminaires paléochrétiens de Dalmatie romain, Vjesnik za arheologiju I historiju dalmatinsku* 90-91 (1997-98), 161-199.
- Chrzanovski, Žuravlev 1998** L. Chrzanovski, D. Žuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow*, "L'Erma" di Bretschneider, Roma 1998.
- Chrzanovski 2003** L. Chrzanovski (επιμ.), *Nouveautés Lychnologiques/Lychnological News*, Chaman Editions, Neuchâtel 2003.
- Chrzanovski 2005** L. Chrzanovski (επιμ.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique, Nyon-Genève, 29 septembre-4 octobre 2003*, *Monographies Instrumentum* 31, Montagnac 2005.
- Chrzanovski 2006a** L. Chrzanovski, *L'illuminazione artificiale nel mondo tardoantico*, *Dacia* 50 (2006), 61-388.
- Chrzanovski 2006b** L. Chrzanovski, *Lumière! L'éclairage dans l'antiquité*, Κατάλογος Έκθεσης, *Une exposition itinérante conçue par le musée de Nyon, Suisse, Millau, Musée de Millau, (novembre 2006 - avril 2007)*, Edition internationale, Milan 2006.
- Chrzanovski, Kaiser 2007** L. Chrzanovski, P. Kaiser (επιμ.), *Dark ages? Licht im Mittelalter/L'éclairage au moyen age*, Κατάλογος

- Ἐκθεσης, Olten, Historisches Museum Olten, Edizioni Et, Milano 2007.
- Cierges, bougies et rouleaux de cire** Cierges, bougies et rouleaux de cire, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 187-207.
- Cohn-Sherbok 1999** D. Cohn-Sherbok, *Judaism*, London 1999.
- Constantine the Great 2006** E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig (επιμ.), *Constantine the Great: York's Roman Emperor*, York Museums Trust, Lund Humphries, 2006.
- Constantinides 2007** E. C. Constantinides, *Images from the Byzantine periphery: studies in iconography and style*, Alexandros Press, Leiden 2007.
- Cooke 1972** L. S. Cooke, *Lighting in America*, Universe Books, New York 1972.
- Cormack, Vassilaki 2008** R. Cormack, M. Vassilaki, *Byzantium 330-1453*, Κατάλογος Ἐκθεσης, London, Royal Academy of Arts, *Byzantium, 25 October 2008 - 22 March 2009*, Royal Academy of Arts, London 2008.
- Cortopassi 2006** R. Cortopassi, *Mèches de lampe trouvées à Baouit*, Ανακοίνωση στο: *2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Zalau, Cluj-Napoca 13-18 May 2006*.
- Crippa, Zibawi 1998** M. A. Crippa, M. Zibawi, *L'art paleochretien: Des Origines à Byzance*, Editions Zodiaque Desclée de Brouwer, Paris 1998.
- Dagron 2002** G. Dagron, *The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: *EHB 393-461*.
- Dauterman-Maguire κ.ά. 1989** E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, Maggie J. Duncan-Flowers (επιμ.), *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Κατάλογος Ἐκθεσης, *Urbana-Champaign, Kranert Art Museum of the University of Illinois, 25 August - 1 October 1989 και Ann Arbor, The Kelsey Museum of Archeology of Michigan, 27 October 1989 - 29 April 1990*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago 1989.
- Davidson 1952** G. R. Davidson, *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII: *The Minor Objects*, Princeton, New Jersey 1952.
- Davidson κ.ά. 1943** G. Davidson, D. B. Thompson, H. A. Thompson, *Small objects from the Pnyx, 1*, *Hesperia* 7 (1943), 1-172.
- Davidson-Weinberg 1974** G. Davidson-Weinberg, *A wandering soldier's grave in Corinth*, *Hesperia* 43 (1974), 512-521.
- Davis 2000** R. Davis, *The book of pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 750*, Liverpool University Press, Liverpool 2000.
- Defrémery, Sanguinetti 1853** C. Defrémery, B. R. Sanguinetti (μετάφρ & έκδ.), *Voyage d' Ibn Batoutah* (αραβ. & γαλλικό κείμενο) 4 τ., Paris 1853-1858 (αυατ. Impimerie Nationale, Paris 1922).
- Deitz 2009** Ph. Deitz, *Histoire des luminaires: Histoire des homes*, Éditions du Perron, Liège 2009.
- Delivorrias 1987** A. Delivorrias (επιμ.) *Greece and the Sea. Catalogue of the exhibition organized by: the Greek Ministry of Culture, the Benaki Museum, the National Foundation De Nieuwe Kerk, Amsterdam in honour of Amsterdam Cultural Capital of Europe 1987, 29 October - 10 December 1987*, De Nieuwe Kerk, Andromeda Books, Amsterdam, Athens 1987.
- Demus 1950** O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Philosophical Library, New York 1950.
- Demus 1988** O. Demus, *The Mosaic Decoration of San Marco*, Venice, Dumbarton Oaks, Washington 1988.
- Deneauve 1969** J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris 1969.
- Description de l'Égypte** *Description de l'Égypte, publiées par les ordres de Napoléon Bonaparte*, α' έκδ., Paris, 1809-1828.
- Di Castro 2008** D. Di Castro, *From Jerusalem to Rome and back: The Journey of the Menorah from Fact to Myth, An exhibition of the Jewish Museum of Rome*, Araldo de Luca Editore, Roma 2008.
- Diderot, D'Alembert 1763** D. Diderot, J. D'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Recueil de planches sur les sciences, les arts libéraux et les arts mécaniques*, Paris 1763. Deuxième partie, cirier, pl. I.
- Ditchfield 2007** Ph. Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L'Italie méridionale byzantine et normande*, Collection de l'Ecole française de Rome, Ecole française de Rome, Roma 2007.
- Djuric 1995** S. Djuric, *Ancient Lamps from the Mediterranean. The Anawati Collection*, Toronto 1995.
- Dozy 1843** R. P. A. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Libraire du Libon, Amsterdam 1845, (αυαστ. αυατ. Amsterdam 1971).
- Du Cange 1688** Ch. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, I-II, Lyon 1688.
- Eliade 1987** M. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, (μετάφρ. W. R. Trask), New York 1987.
- Encyclopaedia Judaica 1974** *Encyclopaedia Judaica* 11 (1972) 1974, s.v. "menorah".
- Ennabli 1976** A. Ennabli, *Lampes Chrétiennes de Tunisie (Musées du Bardo et de Carthage)*, Editions du CNRS, Paris 1976.
- Evershed κ.ά. 1997** R. P. Evershed, S. J. Vaughan, S. N. Dudd, J. S. Soles, *Fuel for thought? Beeswax in lamps and conical cups from Late Minoan Crete*, *Antiquity* 71 (1997), 979-984.
- Evershed κ.ά. 2000** R. P. Evershed, S. J. Vaughan, S. N. Dudd, J. S. Soles, *Organic Residue, Petrographic and Typological Analyses of Late Minoan Lamps and Conical Cups from Excavations at Mochlos in East Crete, Greece*, στο: S. Vaughan, W. Coulson (επιμ.), *Paleodiet in the Aegean: papers from a colloquium held at the 1993 meeting of the Archaeological Institute of America in Washington D.C.* Oxbow Books for the Wiener Laboratory of the American School of Classical Studies at Athens, Oxford 2000, 37-54.
- Février, Poinssot 1959** P. A. Février, C. Poinssot, *Les cierges et l'abeille. Note sur l'iconographie du baptistère découvert dans la région de Kélvia (Tunisie)*, *CA* 10 (1959), 149-156.
- Fine 2005** S. Fine, *Art and Judaism in the Graeco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Forbes 1964** R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. II, Brill, Leiden 1964.
- Forbes 1966 V**, R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. V, Brill, Leiden 1966.
- Forbes 1966 VI**, R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VI, Heat and Heating, Refrigeration, Light, Brill, Leiden 1966.
- Forbes 1993** *Studies in ancient technology*, τ. III, επανεκτύπωση, Brill, Leiden 1993.
- Forrest Kelly 1996** T. Forrest Kelly, *The exultet in Southern Italy*, Oxford University Press US, New York 1996. Forbes 1993
- Foy 2005** D. Foy, *Lampes en verre coniques et à pied tubulaire*, στο: Chrzanovski 2005, 107-113.
- François 1999** V. François, *Céramiques Médiévales à Alexandrie. Contribution à l'histoire économique de la ville*, Le Caire 1999.
- Freidman 1989** Fl. Freidman, *Beyond the Pharaohs*, Rhode Island School of Design 1989.

- Gabelić 1996** S. Gabelić, Starine manastira Lesnova, *Zbornik Srednovekovna Umetnost* 2 (1996), 107-128.
- Gallas κ.ά. 1983** K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, Munich 1983.
- Galili, Rosen 2007** E. Galili, B. Rosen, Fishing Gear from a 7th-Century Shipwreck off Dor, Israel, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37.1 (2007), 67-76.
- Garnett 1975** K. S. Garnett, Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44 (1975), 173-206.
- Gelder EP** G. J. van Gelder, "Sham'a" EP.
- Geertman 1998** H. Geertman, L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis, *Rivista di archeologia cristiana*, 64 (1988), 135-160.
- Geyikdagi 2011** N. Geyikdagi, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations in the Late Nineteenth Century*, I. B. Tauris & Co Ltd, London - New York 2011.
- Gillis 1990** C. Gillis, *Minoan Conical Cups. Form, Function and Significance*, Studies in Meriterranean Archaeology τ. 89. P. Åströms Förlag, Göteborg 1990.
- Gilsenan 1973** M. Gilsenan, *Saint and Sufi in Modern Egypt*, Oxford 1973.
- Goetz κ.ά. 1899** G. Goetz, G. Loewe, G. Gundermann, W. Haeus, W. M. Lindsay, P. Wessner, K. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften, *Corpus glossariorum latinorum* 6, B. G. Teubner, Leipzig 1899.
- Gökalp 2005** D. Z. Gökalp, Some examples of Byzantine Bronze Lamps in Turkish museums, στο: Chrzanovski 2005, 69-71.
- Goldman 1950** H. Goldman, *Excavations at Gözlu Kule, Tarsus*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1950.
- Golvin 1965** L. Golvin, *Récherches archéologiques à la Qal'a des Bannu Hammad*, Maisonneuve at Larose, Paris 1965.
- Gonosova, Kondoleon 1994** A. Gonosova, Chr. Kondoleon, *Art of late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*, Richmond 1994.
- Gosserez 2001** L. Gosserez, *Poésie de lumière: une lecture de Prudence*, Bibliothèque d'études classiques 23, Peeters Publishers, Louvain, Sterling 2001.
- Grabar 1966** A. Grabar, *L' Age d' or de Justinien. De la mort de Theodose a l' Islam*, Gallimard, Paris 1966.
- Graetz 1911** H. Graetz, *History of the Jews*, τ. I, Myers & Co, London 1911.
- Hachlili 2001** R. Hachlili, *The Menorah. The Ancient Seven-armed Candelabrum: Origin, Form and Significance*, Leiden - Boston 2001.
- Hardie 1998** P. Hardie, Mamluk Glass from China?, στο: R. Ward (επιμ.), *Gilded and Enamelled Glass from Middle East*, British Museum Press, London 1998, 85-90.
- Hawkins, Mundell 1973** E. J. W. Hawkins, M. Mundell, The mosaics of the monastery of Mar Samuel, Mar Simeon and Mar Gabriel near Kartmin; with a note on the Greek inscriptions by Cyril Mango, *DOP* 27 (1973) 280-296.
- Hayes 1972** J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London 1972.
- Hayes 1975** J. W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Royal Ontario Museum, Toronto 1975.
- Hayes 1980** J. W. Hayes, *Late Roman Pottery Supplement*, London, 1980.
- Hayes 1992** J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul τ.I-II, The Pottery*, Princeton 1992.
- Herrmann Hoek v. d. 2003** J. Herrmann; A. van den Hoek, Light from the age of Augustine: late antique ceramics from North Africa (Tunisia), Institute for the Study of Antiquity & Christian Origins of the University of Texas at Austin, Austin 2003.
- Hochstetter 1984** A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Bd. 3, Verlag Volker Spiess, Berlin 1984.
- Howland 1958** R. H. Howland, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. IV: *Greek Lamps and their survivals*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1958.
- Hughes 1910** R. Hughes, *The Gift-Wife*, Moffat, Yard and Company, New York 1910.
- Humphrey κ.ά. 1998** J. W. Humphrey, J. P. Oleson, A. N. Sherwood, *Greek and Roman Technology: a sourcebook*, Routledge, London - New York 1998.
- Ibn Bassam 1968** M. Ibn Bassam, *Nihayat al-rutba fi talab al-hisba*, ed. Husam al-Din al-Samarra'i, Baghdad 1968.
- Ibn al-Ukhuwwa 1938** Ibn al-Ukhuwwa, *Ma'alim al-kurba*, R. Levy (έκδ., μετάφρ.), Cambridge University Press, Cambridge 1937-1938.
- Ibn Jubayr 1952** Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn-Jubayr*, R. J. C. Broadhurst (μετάφρ. από απαβ.), London 1952.
- Ibn Taghribirdi χ.χ.** Ibn Taghribirdi, *al-Nujum al-Zahira fi muluk Misr wa-l-Qahira*. Cairo χ.χ.
- Isings 1957** C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Croningen-Djaccarta 1957.
- Jacoby 2003** D. Jacoby, Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450, στο: A.-M. Talbot (επιμ.), *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003), 85-132.
- Jenkins 1983** M. Jenkins, Islamic Pottery, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 40. 4 (Spring 1983), 1-52.
- Johns 1986** C. Johns, The Roman silver cups from Hockwold, Norfolk, *Archaeologia* 9, 108 (1986), 2-13.
- Kakovkin 2004** A. I. Kakovkin, *Treasures of the Coptic collection of the State Hermitage Museum*, St Petrograd 2004 (ρωσ.)
- Karivieri 1996** A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, τ. V, Helsinki 1996.
- Kawakoto 1987** M. Kawakoto, Oil Lamps from al-Fustat, *Orient* 23 (1987), 25-53.
- Kehrberg 1989** I. Kehrberg, Selected Lamps and Pottery from the Hippodrome at Jerash, *Syria* 66 (1989), 85-97.
- Kendrick Pritchett 1956** W. Kendrick Pritchett, The Attic Stelai, Part II, *Hesperia* 25 (1956), 178-317.
- Khusraw 1881** Ch. Schefer (έκδ., μετάφρ. & σχόλ.), *N. Khusraw, Sefer nameh: relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie et en Perse, pendant les années de l'hégire 437-444 (1035-1042)*, Paris 1881.
- Kindler 1974** A. Kindler, *Coins of the Land of Israel*, Keter Publishing House, Jerusalem 1974.
- Kirsch 2002** A. Kirsch, *Antike Lampen im Landesmuseum Mainz*, P. von Zabern, Mainz 2002.
- Kitzinger 1983** E. Kitzinger, *Early Medieval Art, with Illustrations from the British Museum and British Library Collections*, Indiana University Press, Bloomington 1983.
- Kon 1950** M. Kon, The menorah of the Arch of Titus, *Palestine Exploration Quarterly* 82 (January-April 1950), 25-30.

- Kubiak 1967** W. B. Kubiak, Les fouilles polonaises à Kôm al-Dick en 1963 et 1964, *Bulletin de la Société Archéologique d' Alexandrie* 42 (1967), 47-80.
- Kubiak 1970** W. B. Kubiak, Medieval Ceramic Oil Lamps from Fuṣṭāṭ, *Ars Orientalis* 8 (1970), 1-18.
- Koutoussaki 2008** L. Koutoussaki, *Lampes d'Argos, Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes, Campagnes de fouilles 1972-1991*, (Διδ. Διατριβή), Fribourg 2008.
- Kraemer 1989** S. R. Kraemer, On the meaning of the term "Jew" in Greco-Roman Inscriptions, *HTR* 82 (1989), 35-53.
- Lafontaine-Dosogne 1982** J. Lafontaine-Dosogne (επιμ.), *Splendeur de Byzance, Europalia 82 Hellas-Greece*, Κατάλογος Έκθεσης, Bruxelles, *Musees royaux d' Art et d' Histoire* 2 octobre-2 décembre 1982, Les Musées, Bruxelles 1982.
- La Rocca, Ensoli 2000** E. La Rocca, S. Ensoli, *Aurea Roma. Dalla citta pagana alla citta cristiana*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo delle Esposizioni, 22 Dicembre 2000-20 Aprile 2001, L'Erma di Bretschneider, Roma 2000.
- Lampe 1961** G. W. H. Lampe (επιμ.), *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1961, (αυτ. 1995).
- Lane 1908** E. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, J. M. Dent Co., London 1908.
- Lavin 1967** I. Lavin, The Ceiling Frescoes in Trier and Illusionism in Constantinian Painting, *DOP* 21 (1967) 97-113.
- Lemerle 1977** P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas (avril 1059), στο: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 15-63.
- Leonhard 1974** M. Leonhard, *Die Kreuzfackel: Ein Beitrag zum Kult der Demeter und Persephone in Unteritalien*. (Διδ. Διατριβή, Univ. Innsbruck), Innsbruck 1974.
- Lindau 1890** P. Lindau, *Aus dem orient (Breslau, 1890)*, στο: Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, 261-262, 264 και 266-267.
- Loeschcke 1909** S. Loeschcke, Antike Laternen und Lichthäuschen, *Bonner Jahrbücher* 118 (1910), 370-430.
- Little 1995** D. Little, Mujir al-Din al-Ulaymi's Vision of Jerusalem in the Ninth/Fifteenth Century, *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995), 237-247.
- Loffreda 1995** S. Loffreda, *Luce e vita. Nelle antiche lucerne cristiane della Terra Santa*, Jerusalem 1995.
- Lossky 1986** V. Lossky, *Η μυστική θεολογία της Ανατολικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Lutfi 1985** H. Lutfi, *Al-Quds al-Mamlûkiyya: A history of Mamlûk Jerusalem based on the Ḥaram documents*, Berlin, 1985.
- Lyon-Caen, Hoff 1986** C. Lyon-Caen, V. Hoff, *Catalogue des Lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*, Edition de la reunion des Musées Nationaux, Paris 1986.
- MacDonald EP** D. B. M. MacDonald et al. "Djinn" EP.
- Mango 1986** C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, University of Toronto Press, 1986.
- Mango 1994** M. Mundell Mango, *The significance of Byzantine tinned copper objects*, στο: *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, κείμενα, Αθήνα 1994, 221- 227 και τ. 2, πίν. 115-118.
- Mango 2008** C. Mango, Byzantium: A Historical Introduction, στο: Cormack, Vassilaki 2008, 26-33.
- Marijanović-Vujović 1973** G. Marijanović-Vujović, Dva rana hrišćanska polijejeja iz Narodnog Muzeja, *Zbornik Narodnog Muzeja Beograda* 7 (1973), 13-23.
- Markham, De la Espada 1912** C. R. Markham, M. J. De la Espada, *Book of knowledge of all the kingdoms, lands, and lordships that are in the world, and the arms and devices of each land and lordship, or of the kings and lords who possess them*, The Hakluyt Society, London 1912.
- Matei et al. 2006** A. V. Matei, H. Pop, E. Musca, E. Pripon, I. Bejenariu, *Lighting tools from the North-West of Romania, (Instrumente de iluminat din Nord-Vestul Romaniei)*, Κατάλογος Έκθεσης, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău 2006.
- Mathew 1950** G. Mathew, *Byzantine Painting*, Faber and Faber Limited, London 1950.
- Melikian-Chirvani 1973** A. S. Melikian-Chirvani, *Le Bronze Iranien*, Paris 1973.
- Melikian-Chirvani 1975** A. S. Melikian-Chirvani, Recherches sur l'École du Bronze Ottoman au XVIe siècle, *Turcica* VI (1975), 146-167.
- Melikian-Chirvani 1982** A. S. Melikian-Chirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian World 8-18th centuries*, London 1982.
- Melikian-Chirvani 1987a** A. S. Melikian-Chirvani, Anatolian Candlesticks: The Eastern Element and the Konya School, *Rivista degli Studi Orientali* 59, I-IV (1987), 225-266.
- Melikian-Chirvani 1987b** A. S. Melikian-Chirvani, *The Lights of Sufi Shrines*, *Islamic Art* 2 (1987), 117-147.
- Menzel 1969** H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz 1969.
- Mikati 2005** R. Mikati, Beirut Oil Lamp Trade - a typologie of the Type region Products (the Late Roman group), στο: Chrzanowski 2005, 236-243.
- Mikkel, Sørensen 2007** B. Mikkel, T. Flohr Sørensen, An Anthropology of Luminosity: The Agency of Light, *Journal of Material Culture* 12.3 (2007), 263-284.
- Minić, Vukadin 2007** D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalač/ Medieval Stalač*, Arheoloski institut, Beograd 2007 (στα σερβικά με αγγλική περιλήψη).
- Mlasowsky 1993** A. Mlasowski, *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*, Kestner-Museum, Hannover 1993.
- Moullou κ.ά. (υπό εκτύπ.)** D. Moullou, N. Bisketis, Ch. Tselonis, D. Egglezos, O. Filippopoulou, F. V. Topalis, Methods and Tools for the study of artificial Illumination in antiquity στο: *Proceedings of the 2nd International Symposium "Archaeological Research and New Technologies"*, 21-23 October 2010, Καλαμάτα (υπό εκτύπ.).
- Mouriki 1995** D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century στο: D. Mouriki, *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, London 1995, 1-80.
- Mujir al-Din 1973** Mujir al-Din al-Ulaymi, *Al-Uns al-Jalil bi-Tarikh al-Quds wal-Khalil*, Amman 1973.
- Mundell-Mango 1986** M. Mundell-Mango, *Silver from Early Byzantium, The Kaper Koraon and related Treasures*, Baltimore, The Walter Art Gallery, 1986.
- Nestori, Bisconti 2000** A. Nestori, F. Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore negli acquarelli della collezione Wilpert*, Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Città del Vaticano 2000.
- Newhall 1987** A. W. Newhall, *The patronage of the Mamluk Sultan Qā'it Bay, 872-901/1468-1496*, (αδημ. διδ. διατριβή) 1987.
- Newman 1992** R. Newman, Technical Examination and Conservation of Objects, στο: Boyd, Mango 1992, 77-88.
- Nikolovski 1964** A. Nikolovski, *The Frescoes of Kurbinovo*, Beograd 1964.

- Nordhaus 1996** W. D. Nordhaus, Do Real-Output and Real-Wage Measures Capture Reality? The History of Lighting Suggests Not, στο: T. F. Bresnahan, R. J. Gordon (επιμ.), *The Economics of New Goods*, University of Chicago Press, Chicago 1996, 27-70.
- O'Hea 2007** M. O'Hea, Glass in Late Antiquity in the Near East, στο: L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (επιμ.), *Technology in Transition A.D. 300-650*, Brill, Leiden, Boston, 2007, 233-248.
- Orssaud, Sodini 1995** D. Orssaud, J. P. Sodini, Les lampes tournées de Qal'at Sem'an et leurs parallèles dans le bassin méditerranéen, στο: *La Céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe congrès de l' AIECM2, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995*, Narrations, Aix-en-Provence 1997, 63-72.
- Otto 1996** B. Otto, Die Göttin mit der Kreuzfackel, στο: F. Blakolmer, K. R. Krieger, F. Krinzinger, A. Landskron-Dinstl, H. D. Szmethy, K. Zhuber-Okrog, Fremde Zeiten. *Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden. Band 2*, Phoibos Verlag, Wien 1996, 177-186.
- Otto-Dorn 1967** K. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam* (μετάφρ. από τα γερμανικά J.-P. Simon), Paris 1967.
- Oziol 1993** Th. Oziol, *Les Lampes au Musée de la Fondation Piéridès*, Zavalis, Nicosia 1993.
- Painter 1977** K. S. Painter, *The Water Newton early Christian silver*, (London, The British Museum Press) 1977.
- Painter 1999** K. S. Painter, The Water Newton Silver: votive or liturgical?, *Journal of the British Archaeological Association* 152 (1999), 1-23.
- Papadopoulou 2005** B. Papadopoulou, Bronze lamps and polycandela. The Averof collection in the Baron Tositsas Foundation Museum, Metsovo (Epirus, NW. Greece), στο: Chrzanovski 2005, 257-262.
- Papanikola-Bakirtzi 2002** D. Papanikola-Bakirtzi, *Everyday Life in Byzantium*, Exhibition Catalogue, Thessaloniki, White Tower, October 2001-January 2002, Athens 2002.
- Papanikola-Bakirtzi 2010** D. Papanikola-Bakirtzi, Ceramics in Late Antique Thessalonikē, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzi, S. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē, Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, Cambridge, Mass. 2010, 281-284.
- Parani 2003** M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Brill, Leiden - Boston 2003.
- Parani 2005** M. Parani, Representation of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How useful they are?, *DOP* 59 (2005), 147-171.
- Parani, Pitarakis, Spieser 2003** M. Parani, B. Pitarakis, J. M. Spieser: Un exemple d'inventaire d'objets liturgiques: Le Testament d'Eustathios Boilas (avril 1059), *REB* 61 (2003), 143-165.
- Parisinou 2000** E. Parisinou, Lighting the world of women: Lamps and Torches in the hands of Women in the Late Archaic and Classical periods, *Greece and Rome (G&R)* 47.1 (2000), 19-42.
- Patterson, Whitehouse 1992** H. Patterson, D. B. Whitehouse, Medieval and domestic pottery, στο: F. D'Andria, D. B. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto, τ. 2: The finds*, Congedo, Galatina 1992, 87-196.
- Patterson-Ševčenko 1983** N. Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Monografie, Centro Studi Bizantini, Bari 1, Bottega d'Erasmus, Torino 1983.
- Pavolini 2003** C. Pavolini, L'illuminazione delle basiliche: Il Liber Pontificalis e la cultura materiale, στο: H. Geertmann (επιμ.), *Atti del colloquio internazionale Il Liber Pontificalis e la storia materiale*, Roma, 21-22 Febbraio 2002, Koninklijke van Gorcum, Assen 2003, 115-134.
- Peclet 1827** Peclet, *Traite de l'eclairage*, De Malher et Cie, Paris 1827.
- Pedersen κ.ά. IE²** J. Pedersen, R. Hillenbrand, J. Burton-Page, P.A. Andrews, G.F. Pijper, A.H. Christie, A.D.W. Forbes, G. S. P. Freeman Greenville, A. Samb, "Masdjid", *E.I.2 τ. 6*, 644.
- Pegolotti** A. Evans (έκδ.), *Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Mass. 1936.
- Perlès 1977** C. Perlès, *Prehistoire du feu*, Masson, Paris 1977.
- Perlzweig 1961** J. Perlzweig, *The Athenian Agora, τ. VII: Lamps from the Athenian Agora: First to seventh century after Christ*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1961.
- Perlzweig 1963** J. Perlzweig, *Lamps from the Athenian Agora, Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 9*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1963.
- Persson 1942** A. W. Persson, *New tombs at Dendra near Midea*, C. W. R. Gleerup, Lund 1942.
- Philippe 1970** J. Philippe, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie: (Ve-XVIIe siècle)*, Istituto di Antichita Ravennati e Bizantine, Bologna 1970.
- Philon 1980** E. Philon, *Early Islamic Ceramics: Ninth to late Twelfth Century*, Athens, 1980.
- Piotrovsky, Pritula 2006** M. B. Piotrovsky, A. D. Pritula (επιμ.) *Beyond the Palace Walls. Islamic Art from the State Hermitage Museum. Islamic Art in a World Context*, Κατάλογος Έκθεσης National Museums of Scotland, 14 July - 5 November 2006, National Museums of Scotland; Edinburgh 2006.
- Pitarakis 2006** B. Pitarakis, *Les Croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Bibliotheque des CA XVI, Picard, Paris 2006.
- Polunin 1980** O. Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans. A field guide*, Oxford University Press, New York 1980.
- Potter 1997** T.W. Potter, *Roman Britain*, 2nd edition, The British Museum Press, London 1997.
- Poulou-Papademetriou 1986** N. Poulou-Papademetriou, Lampes paléochrétiennes de Samos, *BCH* 110 (1986), Ecole Française d'Athènes, 595-596.
- Ribeiro, Hallett 1999** M. Q. Ribeiro, J. Hallett, *Os Vidros da Dinastia Mameluca no Museu Calouste Gulbenkian / Mamluk Glass in the Calouste Gulbenkian Museum*, Lisbon 1999.
- Rice 1955** D. S. Rice, Studies in Islamic Metal Work -V, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955), 206-231.
- Rich 1874** A. Rich, *Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, Longmans, Green & Co., London 1874.
- Robins 1939** F. W. Robins, The lamps of Ancient Egypt *JEA* 25 (1939), 184-187.
- Robins 1970** F. W. Robins, *The story of the lamp*, Kingsmead Reprints, Bath 1970 (α' έκδ. 1939).
- Robinson 1933** D. M. Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. Excavations at Olynthus, τ. V*, Johns Hopkins Press, Baltimore MD 1933.
- Rohault de Fleury 1888** Ch. Rohault de Fleury, *La Messe, Études Archéologiques sur ses monuments* 6, Paris 1888.
- Rosenthal, Sivan 1978** R. Rosenthal, R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Qedem 8, Monographs of the Institute of Archaeology 8, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1978.

- Ross 1962** M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*. τ. I: *Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Washington DC, 1962.
- Roussel 2007** B. Roussel, L'histoire du briquet au moyen âge, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 113-119.
- Roussel, Boutié 2006** B. Roussel, P. Boutié, Comment allumait-on toutes ces lampes?, στο: Chrzanovski 2006b, 46-47.
- Ruggiu 1980** Z. A. Ruggiu, *Le lucerne fittili del Museo civico di Treviso*, Bretschneider, Roma 1980.
- Ryzhov, Yashayeva** (υπό έκδ.) S. Ryzhov, T. Yashayeva, Bronze Lighting Devices in Churches of Byzantine Cherson, στο: *Abstracts of the 4th ILA International Round Table, Thessaloniki 11-14 October 2011*, (υπό έκδ.)
- Sardi 2003** M. Sardi, Late Mamluk Metalwork in the Benaki Museum, *Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 157-176.
- Scheibler 1976** I. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos* τ. XI, Deutsches Archäologisches Institut, W. de Gruyter & Co, Berlin 1976.
- Schick 1998** R. Schick, Archaeological Sources for the History of Palestine: Palestine in the Early Islamic Period: Luxuriant Legacy, *Near Eastern Archaeology* 61/2 (1998), 74-108.
- Seidel 1996** K. Seidel, *Die Kerze: Motivgeschichte und Ikonologie*, Georg Olms, Hildesheim 1996.
- Seidel 2009** Y. Seidel, *Künstliches Licht im individuellen, familiären und öffentlichen Lebensbereich*, Phoibos-Vlg, Wien 2009.
- Shalem 1994** A. Shalem, Fountains of Light: The meaning of Medieval Islamic rock crystal lamps, *Muqarnas* 11 (1994), 1-11.
- Shay, Shay 1978** J. M. Shay, C. T. Shay, Modern Vegetation and Fossil Plant Remains, στο: G. Rapp, S. E. Aschenbrener (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece* τ. 1: *Site Environs and techniques*. The University of Minnesota Press, Minneapolis 1978, 41-59.
- Singer κ.ά. 1979** Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, T. I. Williams, *A History of Technology*, vol. IV: *the industrial revolution c1750 to c1850*, Clarendon Press, Oxford 1979 (α' έκδ. 1958)
- Snow 1992** C. Snow, From Ingot to Object: Fabrication Techniques Used in the Manufacture of the Hama Silver, στο: Boyd, Mundell Mango 1992, 197-202.
- Spatharakis 1999** I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. 1: *Rethymon Province*, The Pindar Press, London 1999.
- Spätrömische Silberschatz** *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*, (επιμ.) El. Alföldi-Rosenbaum, H. A. Cahn, A. Kaufmann-Henimann, Habegger Verlag, Derendingen 1984.
- Sperber 1965** D. Sperber, The History of the Menorah, *JJS* 16 (1965), 135-159.
- Sperling κ.ά. 1977** H. Sperling, M. Simon, P. P. Levertoff (μετάφρ.), *The Zohar*, 5 τ., The Soncino Press, Jerusalem 1977.
- Stern, Safrai 1976** M. Stern, S. Safrai, *The Jewish People in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, τ. 2, Van Corcum Fortress Press, Assen 1976.
- Stiegemann 2001** C. Stiegemann (επιμ.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Κατάλογος Έκθεσης, Erzbischoflichen Diözesanmuseum Paderborn, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2001.
- Stornajolo 1910** C. Stornajolo, *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. Vatic. gr. 1162) e dell'Evangelario greco Urbinense (Cod. Vatic. Urbin. gr. 2)*, Danesi, Pάμη 1910.
- Strauss 1959** H. Strauss, The History and Form of the Seven-Branced Candlestick of the Hasmonean Kings, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 22.1-3 (1959), 6-16.
- Strong 1966** D.E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, Glasgow 1966.
- Strzygowski 1904** J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, (Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Service des Antiquités de l'Égypte), Wien 1904.
- Stylianou 1964** A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, ed. Mark & Moody Ltd, Stourbridge, Worcestershire 1964.
- Stylianou 1997** A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus: treasures of Byzantine art*, β' έκδοση, A. G. Leventis Foundation, Λευκωσία 1997.
- Tchangova 1992** J. Tchangova, *Pernik*, τ. III, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Sofia 1992.
- Thompson 2008** J. Thompson, *Edward Lane: A biography*, London 2008.
- Todorović 1991** D. Todorović, Nalazi iz stare solunske livnice, *Hilandarski zbornik* 8 (1991), 99-122.
- Topalis κ.ά. 2010** F.V. Topalis, L. Ekonomou, S. Kourtesi, *Lighting technology*, Tziolas publications, Thessaloniki 2010.
- Torp 2002** H. Torp, Les mosaïques de la Rotonde de Thessalonique: l'arrière-fond conceptuel des images d'architecture, *CA* 50 (2002), 3-20.
- Uboldi 1995** M. Uboldi, Diffusione delle lampade vitree in eta tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, *Archeologia Medievale* 22 (1995), 93-145.
- The Umayyads 2000** *The Umayyads, The rise of Islamic Art*, Museum with No Frontiers, Arab Institute for Research and Pub., Beirut 2000.
- Viaud 1924** S. Viaud (επιμ.), R. E. Stein (μετάφρ.), *Pierre Loti: Notes of my Youth*, Garden City, New York 1924.
- Vibert-Guigue, Bisheh 2007** C. Vibert-Guigue, G. Bisheh, *Les peintures de Qusayr 'Amra. Un bain omeyyade dans la bâdiya jordannienne*, Ifpo/ Department of Antiquities of Jordan, Beirut 2007.
- Vida, Volling 2000** T. Vida, T. Volling, *Das Slawische Brandgraberfeld von Olympia*, Radhen 2000.
- Vincent 2004** C. Vincent, *Fiat Lux. Lumière et luminaires dans la vie religieuse du XIII au XVI siècle*, Editions du Cerf, Paris 2004.
- Vitelli 1981** K. Vitelli, The Lamps, στο: G. F. Bass and Fr. H. van Doorninck Jr, *Yassi Ada, A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, Texas University Press, Austin 1981.
- Waldbaum 1983** J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974*, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8, Cambridge, Mass. 1983.
- Walsh 1975** P. G. Walsh (μετάφρ.), *Poems of St. Paulinus of Nola*, The Newman Press, New York 1975.
- Wamser 2004** L. Wamser (επιμ.), *Die Welt von Byzanz- Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Κατάλογος Έκθεσης, Munich, *Archäologischen Staatssammlung München - Museum für Vor-und Frühgeschichte*, 22 October 2004- 3 April 2005, Archäologischen Staatssammlung - Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich 2004.
- Ward 1993** R. Ward, *Islamic Metalwork*, British Museum Press, London 1993.
- Warner Slane 1990** K. Warner Slane, *Corinth*, τ. XVIII.2: *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Roman Pottery and Lamps*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1990.

- Weightman 1996** B. A. Weightman, Sacred Landscapes and the Phenomenon of Light, *Geographical Review* 86.1 (January 1996), 59-71.
- Weitzmann 1979** K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*, Κατάλογος Έκθεσης, New York, The Metropolitan Museum of Art, 19 November 1977 - 12 February 1978, The Metropolitan Museum of Art, Published in association with Princeton University Press, New York 1979.
- Werz 2005** K. Werz, "Sogenanntes Koptisches" Buntmetallgeschirr: Eine methodische und analytische Untersuchung zu den als koptisch bezeichneten Buntmetallgefäßen, Konstanz 2005.
- Whiston 1895** W. Whiston (μετάφρ.), *The Works of Flavius Josephus*, A.M. Auburn and Buffalo, John E. Beardsley, New York 1895.
- Wiet 1929** G. Wiet, *Catalogue général du Musée Arabe du Caire. Lampes et bouteilles en verre émaillé*, Le Caire 1929.
- Wilkinson 1971** J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, London 1971.
- Wulff 1909** O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, I, Altchristliche Bildwerke*, Berlin 1909.
- Wulff 1911** O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, II, mittelalterliche Bildwerke*, Berlin 1911.
- Wunderlich 2003** Ch. H. Wunderlich, Light and Economy: An Essay about the Economy of Prehistoric and Ancient Lamps, στο: Chrzanovski 2003, 251-263.
- Xanthopoulou 1997** M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine: typologie, technologie, utilisation*, 3 τ., (Διδ. Διατριβή) Paris 1997.
- Xanthopoulou 1998** M. Xanthopoulou, *Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)*, CA 46 (1998), 103-119.
- Xanthopoulou 2003** M. Xanthopoulou, *Lampes en métal, lampes en terre cuite: vies parallèles*, στο: Chrzanovski 2005, 303-307, πίν. 136-139.
- Xanthopoulou 2010** M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze a l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'Antiquité tardive 16, Brepols Publishers, Turnhout 2010.
- Yangaki 2005** A. G. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d' Eleutherna*, Université de Crète, Αθήνα 2005.
- Zoïtouroύλου, Fossey 2003** E. Zoïtouroύλου, J. M. Fossey, A "Poor man's" lamp?, στο: Chrzanovski 2003, 13-20.
- Žuravlev 2007** D. V. Žuravlev, Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production, στο: V. Gabrielsen, J. Lund (επιμ.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies Series (BSS) 6, Aarhus University Press, Aarhus 2007.
- Αγορευτικόν Τυπικόν 1995** Αγορευτικόν Τυπικόν της Εκκλησιαστικής Ακολουθίας, Ιερόν Κελλίον Ευαγγελισμού, Καρυαί/Άγιον Όρος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1997** Π. Αδάμ-Βελένη, Π. Γεωργάκη, Η. Ζωγράφου, Β. Καλάβρια, Κ. Μπόλη, Γ. Σκιαδαρέσης, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.) ΑΕΜΘ 10Β (1996), εκδ. Θ. Αλτιντζής, Θεσσαλονίκη 1997, 501-532.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2000** Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Β. Καλάβρια, Αικ. Μαυρομιχάλη, Αικ. Μπόλη, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: η οικοσκευή του βαλανείου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), ΑΕΜΘ 12 (1998), Θεσσαλονίκη, εκδ. Θ. Αλτιντζής, Θεσσαλονίκη 2000, 85-102.
- Αδάμ-Βελένη 2001** Π. Αδάμ-Βελένη, Η δεκάχρονη πορεία εργασιών στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1989-1999, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999, Θεσσαλονίκη 2001, 15-38.
- Αδάμ-Βελένη 2010** Π. Αδάμ-Βελένη, Λύχνιοι του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα από την Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 185-207.
- Αιθερίας, Οδοιπορικόν** Αιθερίας, Οδοιπορικόν των Αγίων Τόπων και Σινά, μετάφρ. Ιερομον. Νικοδήμου Μπαρούση, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1989.
- Αναγνωστάκης 2000** Η. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11^ο αιώνα, στο: Η μέλισσα και τα προϊόντα της, 161-189.
- Αναστασιάδης, Χεκίμογλου 1997α** Γ. Αναστασιάδης, Ε. Χεκίμογλου, *Η μάχη της μνήμης: Παραλία - Λιμάνια - Λευκός Πύργος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Αναστασιάδης, Χεκίμογλου 1997β** Γ. Αναστασιάδης, Ε. Χεκίμογλου, *Η διαδρομή της μνήμης: Τσιμισκή - Αγίας Σοφίας - Διαγώνιος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Αναστασίου αρχιεπ. 2007** Αναστασίου, αρχιεπισκόπου Τυράνων και πάσης Αλβανίας, *Νυν πάντα πεπλήρωται φωτός*, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα³ 2007.
- Ανδριώτης 1967** Ν. Π. Ανδριώτης, Έτυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Άριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1967.
- Ανδρούδης 2003** Π. Ανδρούδης, Ισλαμικό κρηπίγγιο από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 293-314.
- Ανδρούδης 2007** Π. Ανδρούδης, Πρώμο οθωμανικό κρηπίγγιο από τη Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους, *Βυζαντινά* 27 (2007), 293-303.
- Ανδρούδης, υπό έκδ.** Π. Ανδρούδης, Πολυτελή Ισλαμικά κρηπίγγια του 13^{ου} αιώνα από τις μονές του Αγίου Όρους. Διάκοσμος, θέματα και απόδοση σε εργαστήρια, ΑΕΜΘ 2010 (υπό έκδ.).
- Ανθολόγιον Γνωμικόν** Τοῦ Ἱεροῦ Ἡλίου Πρεσβυτέρου καὶ Ἐκδίκου, Ἀνθολόγιον γνωμικόν φιλοσόφων σπουδαίων, εἰς κεφάλαια ἑκατὸν ἑννέα, στο: Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών, έκδ. «Ἀστήρ», τ. Β', Ἀθήναι 1984, 289-299.
- Αντωνάρας 2009** Α. Αντωνάρας, Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.
- Αντωνάρας 2009α** Α. Αντωνάρας, Υαλοποιία και υαλουργία στο ρωμαϊκό και παλαιοχριστιανικό κόσμο. Υαλουργική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη, *ΑΔ* 57, 2002 (2009), Μελέτες, 237-260.
- Αντωνάρας υπό έκδ. 1** Α. Αντωνάρας, Βασιλέως Ηρακλείου 45, Θεσσαλονίκη. Το παλαιοχριστιανικό υαλουργείο, ΑΕΜΘ 2011 (υπό έκδ.).
- Ἀντωνιάδης 1907-1909** Ε. Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, τ. Α' - Γ', τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1907-1909.
- Αραμπατζής 1998** Θ. Ι. Αραμπατζής, Θάμνοι και δέντρα στην Ελλάδα, τ. Ι, Οικολογική Κίνηση Δράμας και Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δράμας, Δράμα 1998.
- Αραμπατζής 2001** Θ. Ι. Αραμπατζής, Θάμνοι και δέντρα στην Ελλάδα, τ. ΙΙ, Οικολογική Κίνηση Δράμας και Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δράμας, Δράμα 2001.
- Βασιλείος αρχιμανδρ. 2002** Βασιλείος αρχιμανδρ., Φως Χριστού φαίνει πάσι, έκδ. Ιεράς Μονής Ιβήρων 2002.

- Βαβρίτσας 1975** Α. Βαβρίτσας, Πλατεία συντριβανίου, Ανασκαφή τείχους, *ΑΔ* 26 (1971), 373-382.
- Βακαλόπουλος 1989** Α. Βακαλόπουλος, *Γενική θεώρηση της παλαιολόγιας εποχής στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Βαξεβάνογλου 1996** Α. Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας: Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996.
- Βελένης κ.ά. 2010 υπό έκδ.** Γ. Βελένης, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Σ. Ζαχαριάδης, *Λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων από την Αγορά της Θεσσαλονίκης (πρώτες εκτιμήσεις)*, *ΑΕΜΘ* 2010.
- Βερούκοκου 2008** Μ. Βερούκοκου, 'Και έγεινε φώς'. Δύο μεταβυζαντινά πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη, *Μουσείο Μπενάκη* 8 (2008), 91-107.
- Βλάχος αρχιμανδρ. 1992** Ι. Σ. Βλάχος αρχιμανδρ., νυν μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ως Αγιορείτης*, εκδ. Ιεράς Μονής Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία 1992.
- Βουλγαράκης 1977** Η. Βουλγαράκης, *Αι κατηχήσεις του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, Ιεραποστολική θεώρησης*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977.
- Βυζαντινή τέχνη 1964** Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη Ευρωπαϊκή / *Byzantine Art. A European Art*, Κατάλογος Έκθεσης, 9th Exhibition of the Council of Europe, Ζάππειον, Αθήνα 1964.
- Cooper 1992** J. C. Cooper, *Λεξικό Παραδοσιακών Συμβόλων*, Α. Τσάκαλης (μετάφρ.), εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1992
- Γαβριήλ 1799** Γαβριήλ, μητρ. της Μεγάλης Νοβογορδίας, *Τελετουργία ιερά*, Αγία Πετρούπολη 1799.
- Γαβριηλίδης 1933** Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων 1932-1933*, Μετοχική Εκδοτική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1933.
- Γεννάδιος 1959** Π. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, τ. II, β' έκδ., εκδ. Μόσχου, Χρ. Γκιούρδα, Αθήνα 1959.
- Γενναδίου 1914** Π. Γ. Γενναδίου, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα 1914, (φωτομηχανική ανατ. εκδ. Τροχαλία), Αθήνα 1997.
- Γερολυμάτου 2008** Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 9, Αθήνα 2008.
- Γέροντος Πορφυρίου Κausοκαλυβίτου 2006** Γέροντος Πορφυρίου Κausοκαλυβίτου, *Βίος και Λόγοι*, εκδ. Ιεράς Μονής Χρυσοπηγής, Χανιά 2006.
- Γερούση 2010** Ε. Γερούση, *Λυχνάρια από το νεκροταφείο της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Περίσσα Θήρας*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Κουσουλάκου* 2010, τ. Α', 217-231.
- Γεωργάκη, Ζωγράφου 2001** Π. Γεωργάκη, Η. Ζωγράφου, Πλατεία - νοτιοανατολικός τομέας, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 65-86.
- Γεωργούλης 2005** Π. Ι. Γεωργούλης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης: Από τον 19^ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20^{ου}*, Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2005.
- Γκράτζιου, Λαζαρίδου 2006** Ο. Γκράτζιου, Α. Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*, 29 Μαρτίου 2002-7 Ιανουαρίου 2003, Αθήνα 2006.
- Γρίσπος 1969** Π. Γρίσπος, *Δασική Λαογραφία Γ* (Συμπληρωματικά). *Ηπειρωτική Εστία* 18, (1969), 152-156, 203-204.
- Δεληβοριάς 2006** Α. Δεληβοριάς, Το χάλκινο «πολύφωτο» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και μια ακολουθία από αλυσιδωτά ερεθίσματα, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2006, 249-255
- Δρανδάκης χ.χ.** Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ο Φοίνιξ, Αθήνα χ.χ.
- Δροσογιάννη 1963** Φ. Δροσογιάννη, *Μεσαιωνικά Μακεδονίας*, *ΑΔ* 18 (1965), Χρονικά Β' 2, 235-240.
- Δρούγου, Τουράτσογλου 1998** Στ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί Λαξευτοί Τάφοι Βέροιας*, β' έκδ., Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 28, Αθήνα 1998.
- Δρούγου 1992** Σ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 128, Αθήνα 1992.
- Eliade 1994** Μ. Eliade, *Εικόνες και Σύμβολα, Δοκίμια στον μαγικό-θρησκευτικό συμβολισμό*, Α. Νίκας (μετάφρ.), εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 1994.
- Η μέλισσα και τα προϊόντα της** Η μέλισσα και τα προϊόντα της, ΣΤ' τριήμερο εργασίας, Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000.
- Η Πολιτεία του Μυστρά** Η Πολιτεία του Μυστρά, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Μυστράς, Κατάλογος Έκθεσης, Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001.
- Ηλιάδης 2003** Ι. Ηλιάδης, *Το φως και οι καιρικές συνθήκες*, στο: Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003, 135-139.
- Θέμελης 2004** Π. Θέμελης, *Ονοματολόγιο Σκευών και Αγγείων*, στο: ΣΤ' *Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολόγησης. Κλειστά Σύνολα-Εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2004, 715-724.
- Καββάδας 1956** Δ. Σ. Καββάδας, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν Φυτολογικόν Λεξικόν*, τ. Β', Αθήνα 1956.
- Καζαμία-Τσέρνου 1994** Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Η ίαση του παραλυτικού στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εικονογραφία*, (Διδ. Διατριβή, Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1994.
- Καλάβρια, Μπόλη 2001** Β. Καλάβρια, Αικ. Μπόλη, *Η στρωματογραφία στην ανατολική πτέρυγα*, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, 39-64.
- Καλλιακμάνης πρωτοπρεσβ. 2000** Β. Ι. Καλλιακμάνης πρωτοπρεσβ., *Μεθοδολογικά πρότερα της ποιμαντικής. Λεντίω ζωννύμενοι*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2000.
- Καλλιγιάς 1946** Μ. Καλλιγιάς, *Η αισθητική του χώρου της ελληνικής Εκκλησίας στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946.
- Καλλίνικος πρωτοπρεσβ. 1969** Κ. Καλλίνικος πρωτοπρεσβ., *Ο χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, Αθήνα 1969.
- Καλοκύρης 1989** Κ. Καλοκύρης, *Η θεολογία του φωτός και η παλαιολόγος ζωγραφική*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, Παπαζώτος 1986** Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Θ. Παπαζώτος, *Η παλαιολόγος ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1986.

- Κάνιελ 1982** Μ. Κάνιελ, *Η Τέχνη του Ιουδαισμού*, μετάφρ. Π. Παπαδούλης, εκδ. Γ. Ντουντούμης & Σία Ο.Ε., Αθήνα 1982.
- Καραγιάννη 2001** Φ. Καραγιάννη, *Κινητά ευρήματα της πρώτης ανασκαφικής περιόδου*, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 147-160.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997** Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997
- Κατσαρός 1997** Β. Κατσαρός, *Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, στο: Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοῖς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός Β'*. Θεσσαλονίκη 1997, 192-213.
- Κεραμόπουλος 1926** Α. Δ. Κεραμόπουλος, *Παλαιά χριστιανικά και βυζαντινά ταφά εν Θήβαις*, *ΑΔ* 10 (1926), 124-136.
- Κεσελόπουλος 1986** Α. Κεσελόπουλος, *Πάθη και αρετές στη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, εκδ. Δόμος, Αθήνα² 1986.
- Κιατούπη 1983** Κ. Κιατούπη, *Η κηροπλαστική της Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Κίσσας 1991** Σ. Κίσσας, *Η ανασκαφή στην Κολχίδα Κιλκίς*, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), Θεσσαλονίκη 1991, 207-217.
- Κολώνας, Τραγανού-Δεληγιάννη 1987** Β. Κολώνας, Ό. Τραγανού-Δεληγιάννη, *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, Ε.Τ.Β.Α., Θεσσαλονίκη 1987.
- Κοραῖς 1832** Α. Κοραῖς, *Ἄτακτα, ἤγουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινῶν ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου συναγωγή*, τ. 4. 2, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1832.
- Κοράκης 2001** Γ. Κοράκης, *Φυτά του Ταΰγετου*, εκδ. Περιφέρεια Πελοποννήσου - Οικοτοπία, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κορρέ-Ζωγράφου 2005** Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2005.
- Κορρές 1989** Θ. Κορρές, *«Υγρόν πυρ»*. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου** Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Κατάλογος Έκθεσης, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2004.
- Κοτσόκολος, Σωτηρόπουλος 2000** Γ. Κοτσόκολος, Δ. Σωτηρόπουλος, *Μελισσοκομικές καταγραφές από την υμνολογία της Εκκλησίας μας*, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 155-160.
- Κουγιουμτζόγλου 2010** Σ. Κουγιουμτζόγλου, *Παλαιοχριστιανική κεραμική από τους αρχαιολογικούς χώρους της Αζώρου και της Μηλέας της επαρχίας Ελασσόνας του νομού Λαρίσης*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Β', 548-562.
- Κουκουλές 1950** Φ. Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, Τα λαογραφικά*, τ. Α' - Β', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1950.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2009** Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2009.
- Κυριακούδης 2001** Ε. Ν. Κυριακούδης, *Το κλασικιστικό πνεύμα και η καλλιτεχνική ακμή στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο των Παλαιολόγων*, στο: *Αφιέρωμα στην μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 219-249.
- Λαμπράκη χ.χ.** Ε. Δ. Λαμπράκη, *Η Αθήνα: τα παιδικά μου χρόνια* (έκδοση της συγγραφέως), χ.χ.
- Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας** *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. Βιβλικό Κέντρο Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980.
- Λεξικό Κριαρά** Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη, 1969 κ.ε.
- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας** *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, εκδ. Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
- Λουκόπουλος 1984** Δ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικά οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, Δωδώνη, επανέκδοση της αρχικής έκδοσης του 1925, Αθήνα-Γιάννινα 1984.
- Μάθας-Δεμαθιάς, Σαπουνάκη-Δρακάκη 1996** Ζ. Μάθας-Δεμαθιάς, Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη, *Το λάδι στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα: καταναλώσεις και τιμές*, στο: *Ελιά και Λάδι, τριήμερο εργασίας 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996.
- Μακρής 1968** Σ. Μακρής, λ. «Φωτισμός», *ΘΗΕ* τ. 12 (1968), 41.
- Μαμαλούκος 2000** Σ. Β. Μαμαλούκος, *Το κηροπλαστείο της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους*, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 246-258.
- Μαρκή 1998** Ε. Μαρκή, *Λύχνοι από το Επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές*, *ΜΒΠ* 5 (1998), Μικρά Μελετήματα, 20-35.
- Μαρκή κ.ά. 2010** Ε. Μαρκή, Ε. Αγγέλου, Μ. Χειμωνοπούλου, *Τα λυχνάρια του επισκοπικού συγκροτήματος των Λουλουδιών*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 208-216.
- Μάστορα 2010** Π. Μάστορα, *Ό ψηφιδωτός διάκοσμος στις φωτιστικές θυρίδες της Ροτόντας Θεσσαλονίκης*, *ΑΕ* 149 (2010), 83-107.
- Μάστορα υπό έκδ.** Π. Μάστορα, *Ο εικονικός φωτισμός των ψηφιδωτών της Ροτόντας*, στο: *4^η Διεθνής Στρογγυλή Τράπεζα της Διεθνούς Λυχνολογικής Εταιρείας, Ο φωτισμός στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 11-14 Οκτωβρίου 2011, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, (υπό έκδ.).
- Ματάλα 2008** Α. Λ. Ματάλα, *Διαιτητικοί κανόνες στις μεγάλες θρησκείες*, στο: *Διατροφή: Υγεία και Πολιτισμός, Πρακτικά 3^{ου} Σεμιναρίου Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Αμφιθέατρο Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2008*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008, 12-19.
- Ματθαίου 1996** Ά. Ματθαίου, *Η χρήση των προϊόντων της ελιάς στη διατροφή, μέσα από τα κείμενα της Τουρκοκρατίας*, στο: *Ελιά και λάδι. Δ' Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 423-431.
- Μέγα Ωρολόγιον** *Μέγα Ωρολόγιον*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1983.
- Μέγας, Ανδριωτάκης 2004** Γ. Μέγας, Μ. Ανδριωτάκης, *Θεσσαλονίκη 1896*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μέγας, Τακάς 2001** Γ. Μέγας, Δ. Τακάς, *Μετοχές & Ομόλογα, Μακεδονία - Θεσσαλονίκη, 1870-1940*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2001.
- Μέγας, Χόρμπος 2002** Γ. Μέγας, Ν. Χόρμπος, *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Γιώργου Λυκίδη*, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 2002.
- Μέντζος 1986** Α. Μέντζος, *Μαρμάρινα και χάλκινα έργα από το παλαιοχριστιανικό Δίον*, *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία 2* (1985), Θεσσαλονίκη 1986, 42-48.
- Μηλιατζίδου 1994** Ε. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, *Κηροπλεκτική*, στο: *Πρώτη Γνωριμία με τον Παραδοσιακό Πολιτισμό της Περιφέρειας Φλώρινας*, οδηγός έκθεσης, εκδ. ΛΕΜΜ-Θ, Θεσσαλονίκη 1994, 47-48.
- Μηλιατζίδου 2002** Ε. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, *Η κηροπλεκτική*, στο: *Η Φλώρινα και η Περιοχή της*, εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Φλώρινας 2002, 212-215.
- Μόσχοβιτς 1985** Μ. Μόσχοβιτς *Εσωτερικές Ηλεκτρικές Εγκαταστάσεις*, Ίδρυμα Ευγενίδου, Αθήνα 1985.
- Μότσιανος 2003** Ι. Μότσιανος, *Τροχήλατα λυχνάρια στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, *ΜΒΠ* 10 (2003), 58-68.
- Μότσιανος 2010** Ι. Μότσιανος, *Ύστερη Αρχαιότητα: το λυκόφως των κατασκευασμένων με μήτρα λυχναριών*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 270-281.

- Μότσιανος 2011** Ι. Μότσιανος, *Φως ιλαρόν: ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο*, (Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Βόλος 2011.
- Μουλλού 2002** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός. Στην Ελλάδα από τον 12° έως τον 8° αιώνα π.Χ.*, Ρίθυμνα (Θέματα κλασικής αρχαιολογίας) Αρ. 10, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ρέθυμνο 2002.
- Μουλλού 2010** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός Φωτισμός στην Αρχαία Ελλάδα*. (Διδ. Διατριβή Πανεπιστήμιο Κρήτης). Διαθέσιμο ηλεκτρονικά (<http://elocus.lib.uoc.gr>).
- Μουσιώνη 2000** Λ. Μουσιώνη, Παραδοσιακό κηροπλαστείο στη Λάρισα, «Ο Μαρκογιαννόπουλος», στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 235-245.
- Μπαϊράμη 2010** Κ. Μπαϊράμη, Ταφικό σύνολο παλαιοχριστιανικών λυχναριών από τη ροδιακή νεκρόπολη, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 249-269.
- Μπακιρτζής 2003** Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003.
- Μπαλάφας, Καπιολδάση-Σωτηροπούλου 2011** Κ. Μπαλάφας (φωτ.), Χ. Καπιολδάση-Σωτηροπούλου (επιμ.), *Το Άγιον Όρος του Κώστα Μπαλάφα 1969-2001*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Τα Νέα, Ειδικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011.
- Μπαλιάν 1997** Α. Μπαλιάν, Ισλαμικό κηροπήγιο με ένθετο αργυρό διάκοσμο, στο: *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Κατάλογος της Έκθεσης, «Θησαυροί του Αγίου Όρους», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997, 322-323, αρ. κατ. 9.28.
- Μπαλλιάν 2006** Α. Μπαλλιάν (επιμ.) *Οδηγός Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.
- Μπαμπινιώτης 1998** Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.
- Μπούρα 1973** Λ. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, *Βυζαντινά* 5 (1973), 128-147.
- Μπρούσκαρη 2009** Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. ΥΠΠΟ, ανατ. Αθήνα 2009.
- Μωυσής μον. 2000** Μωυσής μοναχός, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 279-283.
- Νικολαΐδου 1909** Κ. Νικολαΐδου, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσας*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1909.
- Ντάφης 2010** Σπ. Ντάφης, *Τα δάση της Ελλάδας*, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ορλάνδος 1954** Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1954.
- Πάλλας 1950** Δ. Πάλλας, «Αρχαιολογικά - Λειτουργικά», *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 265-313.
- Παντελάκης 1991** Ν. Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας: από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.
- Παντερμαλής 1989** Δ. Παντερμαλής, Το παλαιοχριστιανικό Δίον, *Αρχαιολογία* 33 (Δεκέμβριος 1989), 48-52.
- Παπάγγελος 2000** Ι. Αθ. Παπάγγελος, Η μελισσοκομία στη Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους και την Τουρκοκρατία, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 190-210.
- Παπαγεωργίου 2008** Α. Παπαγεωργίου, *Λεξικό αντιδανείων της ελληνικής γλώσσας... και όμως είναι ελληνικές*, εκδ. Άσπρη λέξη, Αθήνα 2008.
- Παπαδόπουλος 1969** Στ. Παπαδόπουλος, *Νεοελληνική χειροτεχνία*, εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1969.
- Παπαδοπούλου 2000** Β. Ν. Παπαδοπούλου, Βυζαντινά μεταλλικά αντικείμενα, στο: *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ, Ταξιδεύοντας στο χρόνο*, Κατάλογος Έκθεσης, Μέτσοβο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ, 9 Σεπτεμβρίου 2000-15 Ιανουαρίου 2001, εκδ. Ιδρύματος Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Αθήνα 2000, 71-97.
- Παπαζώτος 2003** Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία*, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2003.
- Παπαϊωάννου 1987** Ι. Γ. Παπαϊωάννου, *Το Πάπιγκο. Ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1987.
- Παπακωνσταντίνου 2000** Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου, στο: Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Ε΄ Επισημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2000, 333-344.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Όρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002. ΥΠΠΟ, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα, 2002.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2010** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κεραμική της Ύστερης (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), Σκέψεις για την ονοματολογία και ορολογία της στα ελληνικά, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Β', 829-831.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010** Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο 3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.*, Πρακτικά Επισημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη 2010.
- Papanikola-Bakirtzi 2010** D. Papanikola-Bakirtzi, *Ceramics in Late Antique Thessalonikē*, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzis, S.J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē: Studies in Religion and Archaeology*, (Harvard Theological Studies 64) Cambridge, Mass. 2010, 263-297.
- Παπιμούτογλου 2006** Β. Παπιμούτογλου, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Mediterraneo Editions, Ρέθυμνο 2006.
- Πέγκα 2000** Ν. Πέγκα, *Το χαλί της Ανατολής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Πελεκανίδης 1962** Σ. Πελεκανίδης, *Η καλλιτεχνική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Νέα Εστία 1962.
- Πελεκανίδης κ.ά. 1973** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': *Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα)*, τ. Α': *Πρωτότον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου*, Έκδοτική Άθηνων, Άθήνα 1973.
- Πελεκανίδης κ.ά. 1979** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': *Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα)*, τ. Γ': *Μ. Μεγίστης Λαύρας, Μ. Παντοκράτορος, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Καρακάλλου, Μ. Φιλοθέου, Μ. Αγίου Παύλου*, Έκδοτική Άθηνων, Άθήνα 1979.
- Πελεκανίδου 2005** Έ. Πελεκανίδου, *Τοιχογραφημένοι τάφοι στην περιοχή του Τελλογλείου Ιδρύματος Τεχνών*, στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ταφές και κοιμητήρια. Πρακτικά Η΄ διεθνούς επιστημονικού συμποσίου, Ιερά Μονή Βλατάδων*, 6-8 Οκτωβρίου 1994, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, 191-205.
- Πετρόπουλος 1999** Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των Ρωμαϊκών Λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα ΑΔ, Αρ. 70, Αθήνα 1999.

- Πηλίδης 1985** Ι. Πηλίδης επίσκ. Κατάνης, *Τίτλοι Όφφίκια και Άξιώματα έν τή Βυζαντινή Αύτοκρατορία και τή Όρθοδόξω Έκκλησία*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1985.
- Πινιγάτογλου 2005** Σ. Πινιγάτογλου, Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι, στο: Χρ. Σασάνη, Δ. Καπλανίδου (επιμ.), *Εγνατία 8*, 2004, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, 57-170.
- Ράμφος 2010** Σ. Ράμφος, *Το Αδιανόητο Τίποτα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2010.
- Ρουμελιώτης 2001** Ν. Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλασάρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω, στο: *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, 255-276.
- Σαλαπασίδης 2000** Ι. Σαλαπασίδης, *Ο εξηλεκτρισμός της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Σαχάρωφ αρχιμανδρ. 1992** Σ. Σαχάρωφ αρχιμανδρ., *Όψόμεθα τον Θεόν καθώς εστι*, Essex 1992, 235-292.
- Σερέφας, Γιακουμής 2006** Σ. Σερέφας, Χ. Γιακουμής, *Ημερολόγιο 2007, Ξένοι στη Θεσσαλονίκη του μεγάλου πολέμου (1915-1918)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.
- Σκαλτσής 1999** Π. Ι. Σκαλτσής, Οι συμβολισμοί στην Ακολουθία του Βαπτίσματος, *Λειτουργικές Μελέτες Ι* (1999), 53-84.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου 2007** Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Τα Πολύτιμα της Παράδοσης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.
- Σπέης 1995** Τ. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα*, Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Συλλογή Εταιρείας Λαογραφικών Μελετών, Αθήνα 1995.
- Σταθάκης 1997** Χ. Π. Σταθάκης, *Η Αγία του Θεού Σοφία. Το μυστικό φως της Μεγάλης Εκκλησίας και το αρχιτεκτονικό του ένδυμα*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 1997.
- Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη 2001** Συλλογή Γ. Τσολοζίδη. *Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη ΜΒΠ, 29 Ιουνίου-31 Δεκεμβρίου 2001, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2001.
- Ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II 2006** Σωστική Ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II (2000-2002), οπτικός δίσκος (DVD), Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Παρακολούθησης Μεγάλων Έργων, τ. Α΄-Γ΄, Τετράδια Αρχαιολογίας 3, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ταμπάκη 1998** Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12^{ος}-19^{ος} αι. μ.Χ.*, Λατρευτικά μνημεία. Βυζαντινά Μνημεία 10. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1998.
- Τοπαλής 1994** Β. Τοπαλής, *Φωτοτεχνία. Βασικές αρχές φωτομετρίας και μελέτες φωτισμού*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1994.
- Τοπαλής κ.ά. 2009** Β. Τοπαλής, Λ., Οικονόμου Σ. Κουρτέση, *Φωτοτεχνία*, εκδ., Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2009.
- Τουράτσογλου, Χαλκιά 2008** Ι. Τουράτσογλου, Ε. Χαλκιά, *Ο Θησαυρός της Κρατήγους Μυτιλήνης: νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7^{ου} αι. μ.Χ.*, Αθροίσματα 1, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Υπουργείο Πολιτισμού- Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2008.
- Τριαντάφυλλος 1991** Δ. Τριαντάφυλλος, Ο ταφικός τύμβος της Τραιανούπολης, *ΑΕΜΘ 5* (1991), 439-453
- Τσακαλώτου χ.χ.** Ε. Τσακαλώτου, *Λατινοελληνικών λεξικόν*, Εκδοτικός οίκος Σπύρου Δαρέμα, Αθήνα, χ.χ.
- Υδατογραφίες του W. S. George** Ο Ναός του Αγίου Δημητρίου. Υδατογραφίες και σχέδια του W. S. George, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Οκτώβρης-Νοέμβρης 1985, Θεσσαλονίκη 1985.
- Φουντούλης 1989** Ι. Μ. Φουντούλης, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, τ. Β΄, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 31989.
- Φουντούλης 2000** Ι. Μ. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄. Εισαγωγή στη θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Φραγκάκι 1969** Κ. Ε. Φραγκάκι 1969. *Συμβολή εις την δημόδη ορολογίαν των φυτών*, Αθήνα 1969.
- Χαστούπη 1993** Π. Α. Χαστούπη, *Η Αγία Γραφή. Παλαιά Διαθήκη*, τ. α΄, εκδ. Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα 1993.
- Χατζητρύφωνος, Ξυρζιά 2009** Ε. Χατζητρύφωνος, Σ. Ξυρζιά (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 6 Νοεμβρίου 2009-31 Ιανουαρίου 2010, Θεσσαλονίκη 2009.
- Χειμωνοπούλου, Αγγέλου 2010** Μ. Χειμωνοπούλου, Ε. Αγγέλου, *Λυχνάρια με παραστάσεις από το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Πιερίας, Θεσσαλονικέων πόλις, περίοδος δεύτερη*, τεύχος 2^ο, Μάιος 2000, 127-134.
- Χεκίμογλου 1991** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου: Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Χεκίμογλου 1998** Ε. Χεκίμογλου, *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία*, Δήμος Αμπελοκήπων, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χεκίμογλου 2001** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα. Πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή Αγγέλου Γ. Παπαϊωάννου*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χεκίμογλου 2006** Ε. Χεκίμογλου (κείμενα), *Θεσσαλονίκη, τεκμήρια φωτογραφικού αρχείου*, Γενική Γραμματεία Επικοινωνίας - Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης, Αθήνα 2006
- Χεκίμογλου 2010** Ε. Χεκίμογλου, *Ο Νικόλαος Μάνος και ο Μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2010.
- Χεκίμογλου 2010β** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ωραιόκαστρο, ιστορία 35 αιώνων*, εκδ. Δήμου Ωραιόκαστρου, Ωραιόκαστρο 2010.
- Χεκίμογλου, Danacioǎlu 1998** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Danacioǎlu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χεκίμογλου, Ρούπα 2000** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Ρούπα, *75 χρόνια ιστορίας Δ.Ε.Θ. 1925-2000*, Δ.Ε.Θ.-HELEXPO, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 2000.
- Χεκίμογλου, Ρούπα 2003** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Ρούπα, *Η οικονομία της Βόρειας Ελλάδας μέσα από τις σελίδες της Βιομηχανικής Επιθεώρησης*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003.
- Χελντράιχ, Μηλιαράκης 1980** Θ. Χελντράιχ, Σ. Μηλιαράκης, *Λεξικό των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος*, 1909, (φωτομηχανική ανατ. εκδ. Αφών Τολίδη), Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1980.
- Χολέβα 1998** Γ. Χολέβα, *Η Θεσσαλονίκη που έζησα*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χριστιανική Συλλογή 2006** Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο [1884-1930], Κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Μάρτιος 2002-Ιανουάριος 2003, Αθήνα 2006.
- Χριστοδουλίδου 1998** Ε. Χριστοδουλίδου, *Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί λύχνοι από την περιοχή του Γαλεριανού συγκροτήματος*, AAA 23-28 (1990-1995), Αθήνα 1998, 255-262.
- Χριστοδούλου 1936** Γ. Κ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, Θεσσαλονίκη 1936.
- Ψάλτου 2000** Σ. Ψάλτου, λήμμα «Καββάλα», στο: Μ. Μπέγζος (επιμ.), *Όρησκιολογικό Λεξικό*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

